

ISBN 978 - 9952 - 39 - 110 - 7

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL

**FİLOLOJİ TƏDQİQLƏR:
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİL
MƏSƏLƏLƏRİ**

Beynəlxalq elmi-nəzəri topla

№ 5

BAKİ-2023

Baş redaktor **Nəzakət Hüseynova**
toplayıb, tərtib edən: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Rəyçi: **Elçin Məmmədov**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

“Filoloji tədqiqlər: ədəbiyyatşünaslıq və dil məsələləri” adlı beynəlxalq elmi-nəzəri məqalələr toplusunun bu sayı Ümummili Lider HEYDƏR ƏLİYEVİN 100 İLLİK YUBİLEYİ şərəfinə ithaf edilib. Burada ənənəvi olaraq ədəbiyyatşünaslığın və dilin müxtəlif sahələrini əhatə edən məqalələr yer alıb. Ədəbiyyatşünaslıq bölməsi Azərbaycan və dünya xalqlarının ədəbi-bədii nümunələri əsasında araşdırmalarla, dil məsələləri bölməsi isə dilin qrammatikasına, metodikasına, nitqin inkişafına, saflığına, üslubna, və s. xidmət edən mövzularda yazılmış tədqiqatlarla zənginləşdirilib.

Müəlliflə redaksiyanın mövqeyi uyğun gəlməyə bilər.

Filoloji tədqiqlər: ədəbiyyatşünaslıq və dil məsələləri. Məqalələr toplusu. Bakı, "Füyuzat" nəşriyyatı-2023.140 səh.

ISBN 97 8 - 9952 - 39 - 110 – 7

© "Füyuzat" nəşriyyatı, 2023

MÜNDƏRİCAT

REDAKTORDAN 3

Nəzakət HÜSEYNOVA

HEYDƏR ƏLİYEV MUSTAFA KAMAL ATATÜRK İDEYALARININ

DAVAMÇISI KİMİ 3

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Aysel BAGIROVA

ON THE ISSUE OF A. KRYMSKY'S RESEARCH

THE WORK OF NIZAMI GANJAVI..... 12

Nəzakət HÜSEYNOVA

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN YARADICILIĞININ POETİK ÖZƏLLİKLƏRİ 21

Samirə MƏMMƏDLİ

ANARIN TƏRCÜMƏ YARADICILIĞI MÜQAYİSƏLİ ARAŞDIRMA PREDMETİ KİMİ:

BƏDİİ VƏ ELMİ FUNKSİONALLIQ..... 31

Yeganə ƏLƏSKƏROVA

NOVELLANIN İNKİŞAF TARİXİ 41

Təranə Ağamaliyeva

V.ŞEKSPIR VƏ A.BABAYEVİN SONETLƏRİ:

MÜQAYİSƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ BƏDİİ TƏRCÜMƏ OBYEKTİNDƏ 50

Ибрагим АСАДОВ

К ПРОБЛЕМЕ ГЕРОЯ-МСТИТЕЛЯ И ЕГО МОДИФИКАЦИЙ В КАВКАЗСКИХ

ПОЭМАХ: ОТ А. С. ПУШКИНА К М. Ю. ЛЕРМОНТОВУ 57

GÜLŞƏN KƏRİMOVA

ФИЛЬМЫ В КАЧЕСТВЕ СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

ДЛЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ..... 67

DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Aynur MƏMMƏDOVA

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ DİSKURS VƏ DİSKURSİV TƏHLİL ANLAYIŞI 77

Aytən HÜMBƏTOVA

TRANSFORMATION IN TRANSLATION 87

Gülümsər ABBASOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN
ƏLAQƏLƏNMƏSİN DƏ ƏVƏZLİKLƏRİN MÖVQEYİ 93

Gülümsər ABBASOVA

X-XI SİNİF DƏRSLİKLƏRİNDƏ MƏTN ÜZRƏ İŞ ZAMANI ŞÜURLU
VƏ MƏNTİQİ OXUNUN TƏŞKİLİ 101

İradə MƏHƏRRƏMOVA

KOMMUNİKASIYA PROSESİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ 108

Şəhla SƏFƏROVA

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN İNFİNİTİVE FORMASI 115

Нигяр АХМЕДОВА

О РОЛИ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ,
КАК МЕТОДЕ ИЗУЧЕНИЯ И РАЗВИТИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА 122

Mehriban MEHDİYEVƏ

TRANSFORMATIONS IN THE PROCESS OF TRANSLATION 134

R E D A K T O R D A N

HEYDƏR ƏLİYEV MUSTAFA KAMAL ATATÜRK İDEYALARININ DAVAMÇISI KİMİ

Mustafa Kamal Atatürk təkəcə Türkiyə üçün yox, bütün dünya türkləri üçün, türk dünyası üçün düşünmüşdür.

Heydər Əliyev

Böyük siyasi xadim Heydər Əliyev özünün daxili və xarici siyasətində Atatürk ənənələrindən yararlandığını və onun ardıcıl davamçısı olduğunu hər bir zaman fəxrlə qeyd edirdi.

Rəhbərliyi dövründə iki siyasi sistem zamanı Azərbaycana başçılıq etmiş Heydər Əliyev dövrün tələbləri kontekstində incə siyasətlə türkçülük meyllərini qorumağa çalışmışdır. SSRİ məkanında yaşayan türk xalqları içərisində siyasi, iqtisadi, mədəni istiqamətdə millilik ənənələrinə sadıq qalan Azərbaycan məhz bu xüsusiyyətləri yaşatdığına görə tarixi dövərdə böyük bir mərhələyə başçılıq etmiş Heydər Əliyevə minnətdar olmalıdır. Artıq bu gün aforizm statusu qazanmış dahiyənə fikirlərindən biri olan «Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır» (1. s.7) devizini rəhbər tutmaqla Azərbaycanın milli mədəniyyətini yox etməyə çalışan «qüvvələrdən» xilas edərək bu günümüz üçün bir çox məhrumiyətlərə sinə gərmişdi. O, xalqını, millətini sevən əsil vətənpərvərdir. Özünün sözü ilə desək: «Vətənpərvərlik insanın daxilindəki duyğulardır. Əgər bunlar yoxdursa, o insan mənəviyyətsizdir» (4, s.35).

Ümummilli lider Heydər Əliyevin fikrincə hər bir insan xalqının, vətəninin taleyini öz taleyindən ayrı tutmamalıdır.

Məlum həqiqətdir ki, dövlətçilikdə milliliyi qorumaq üçün əsas atributlardan biri dildir. Onun nəzərində «öz ana dilini bilməyən adam şikəst adamdır!» (4. s.15). Hətta ana dilini bilməməyi xalq qarşısında böyük qəbahət saymaqla yanaşı, bu dili yaşatmağı, inkişaf etdirməyi və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmağı da xalqın qabaqçıl adamları olan elm, bilik xadimlərinin fəaliyyətləri nəticəsində mümkün olacağını da nəzərə çarpdırır. Onun fikrincə: «Ölkələr arasındakı dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinə də mədəniyyət və elm sahələrində əlaqələrin təsiri nəticəsində nail olmaq olar. Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq isə həmişə yaşamaq haqqı qazanacaq və inkişaf edəcəkdir. Qazanılmış mədəniyyətə sahib çıxaraq, onu irəli aparmaq üçün hər bir xalqa mənəvi haqqı çatan bir rəhbərin də olmasını əsas amillərdən biri sayır» (4, s.31).

Heydər Əliyevin təbirincə desək: «Mustafa Kamal Atatürk təkəcə öz xalqına deyil, hətta bütün türk dünyasına haqqı çatan şəxsiyyətdir». (4. s.25). O, 8 may 1997-ci ildə İs-

tanbulun «Fatih» Universitetində Fəxri Doktor adı aldığı mərasimdəki nitqində bu barədə düşüncələrini bir daha qeyd etmişdir: «Bizi sevindirən odur ki, Türkiyənin siyasəti, mədəniyyəti də, mənəviyyəti, təhsili də, elmi də Türkiyə Cumhuriyyətinin banisi, qurucusu böyük Mustafa Kamal Atatürkün qoyduğu yolla, onun vəsiyyətlərini yerinə yetirmək yolu ilə gedir. Mustafa Kamal bütün türk dünyasının tarixi şəxsiyyətidir. Türkiyə Cumhuriyyətinin yüksək zirvəyə çatmasında, Türk xalqının əldə etdiyi nailiyyətlərin qazanılmasında onun göstərdiyi xidmətlər əvəzsizdir. Türkiyə Cumhuriyyətinin yaranması ilə Türk dünyasında gedən proseslərə göstərilən təsirdə də, Türk Cumhuriyyətinin türk dilli xalqların bir-birinə daha sıx qovuşmasının təmin olunmasında, türk köklü millətlərin milli azadlığın və müstəqillik uğrunda mübarizəsi sahələrində aparılan işlərdə də onun xidmətləri və ideyalarının təsiri böyükdür.

Ona görə də Mustafa Kamal Atatürk bütün türk dünyasının əvəzsiz, ölməz lideridir» (4. s.28-29).

Heydər Əliyevin fikrincə müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindir, onun qorunması, daimi, əbədi olması bundan da çətindir (1.s.7). Məhz Mustafa Kamal Atatürkün bu keyfiyyətlərə malik olması Azərbaycan Öndərinin nəzərindən yayınmamışdır: «Mustafa Kamal Atatürkün ən böyük xidməti Türkiyə Cumhuriyyətini yaratmasıdır. Biz bəlkə bu gün bunu adi hadisə kimi qəbul edə bilərik, ancaq heç də yox. Bu heç də adi hadisə deyildir. Türkiyənin Osmanlı İmperatorluğunun 700 illik fəaliyyəti şəraitində, onun təsiri altında yaşamış insanları Cumhuriyyət qurmağa sövq etmək, cəlb etmək və bu cumhuriyyəti qorumaq, yaratmaq və onu yaşatmaq Mustafa Kamal Atatürkün çox böyük xidmətidir. Zaman, əsrlər keçəcək türk xalqı, türkköklü, türkdilli xalqlar, türk dünyası bunu heç vaxt unutmayacaqdır» (4, s.45).

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin “bir millət, iki dövlət” ideyası heç də əsasız deyil. Bu ideya Atatürkün vaxtilə «Azərbaycan gülərsə, biz də gülərik, Azərbaycan üzülərsə biz də üzülərik», - fikrinin davamı kimi səslənir. 13 fevral 1998-ci ildə «Dünyada ilin adamı» mükafatının təqdim olunma mərasimində Atatürkün bu vəsiyyətini bir daha xatırladan Heydər Əliyev demişdir: «Həqiqətən böyük Mustafa Kamal Atatürkün vəsiyyəti həm Türkiyə, həm də Azərbaycan üçün eyni xarakter, eyni əhəmiyyət daşıyır. Türkiyənin dərdi-qəmi Azərbaycanın dərdi-qəmidir, Azərbaycanın dərdi-qəmi Türkiyənin dərdi qəmidir».

Böyük Türk dünyasını düşünən Atatürkün diqqətinin məhz Azərbaycana yönəlməsi həm ərazi, həm dil, həm də genezis baxımından duyduğu yaxınlığın nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycanın milli adət – ənənəsinə xas olan bir əlamətin Türkiyənin diyar və vilayətlərində də mövcudluğu dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Bu adət-ənənələrdən ən başlıcası Vətən torpağını vəfat etmiş şəxsin məzarına səpilməsi ilə ruhun nigarançılıqdan xilas edilməsidir.

Heydər Əliyevin də bu ənənəyə sadıq qalaraq Azərbaycan torpağını Atatürkün məzarına aparmasının simvolik anlamı maraqlıdır: «Mən bu gün böyük Öndərin qəbri qarşısında bir daha baş əydim, ürək sözlərimi kitaba yazdım. Ən önəmlisi bir də odur ki, Azərbaycan torpağı gətirdim. Mustafa Kamal Atatürkün qəbrinin, məzarının yanına qoydum.

Biz bilirik ki, Türkiyənin hər bir diyarından, hər bir vilayətindən torpaq gətirilir və böyük Mustafa Kamal Atatürkə hörmət və ehtiram rəmzi olaraq o torpaq qəbrin yanına qoyulur. Bu həqiqətən çox böyük bir hadisədir. Bu xalqın Mustafa Kamal Atatürkə, onun qoyduğu yola, onun irsinə, onun mirasına daim sədaqətli olduğunu bir daha göstərir. İlk dəfə olaraq, Türkiyənin xaricindən, xarici ölkədən – yalnız Azərbaycandan torpaq gətirildi və o torpağı mən şəxsən Mustafa Kamal Atatürkün məzarının yanına, Türkiyənin bütün diyarlarından gətirilmiş torpaqlarla bir sırada qoydum. Bu bizim üçün tarixi hadisədir. Çünki, ilk dəfədir ki, Türkiyənin xaricindən buraya torpaq gətirilir. Eyni zamanda bu onu göstərir ki, Türkiyənin bütün torpaqları kimi, bütün vilayətləri kimi, bütün diyarları kimi Azərbaycan Türkiyə ilə bağlıdır və Mustafa Kamal Atatürkü özünün öndəri, özünün qəhrəmanı, özünün müdrik şəxsiyyəti hesab edir (4, s.42-43).

Torpağın Azərbaycan Ümummilli lideri tərəfindən Atatürkün məzarına qoyulmasının simvolik səbəblərindən biri, özünün təsdiq etdiyi kimi hər iki Türk millətinin qırılmaz əlaqələrinə işarədirsə, ikinci əsas səbəbi Atatürkün arzu və istəklərinin artıq Azərbaycanda həyata keçirildiyinin təsdiqini göstərən amildir. Heydər Əliyevin qururla, «Azərbaycandan gətirilən torpağı Türkiyənin vilayətlərindən gətirilən torpaqlarla bir sırada qoydum» - deməsi bu torpaqları bir-birindən ayırmadığını, hamısını ümumi Vətən saydığını, Atatürkün Azərbaycan barədə nigaran ruhunu ovutmaq istədiyini göstərir.

Mustafa Kamal Atatürkün uzaqgörən xüsusiyyəti də Heydər Əliyevin diqqətindən yayınmamışdır. O, Atatürkün Türkiyə Cumhuriyyətinin 10-cu ildönümündəki çıxışını yada salmaqla, öndərin uzaqgörən siyasətini bir daha nəzərə çatdırmağı özünə borc bilmişdir: «Bu gün Sovet İttifaqı bizim dostumuz, qonşumuz və müttəfiqimizdir. Bu dostluğa ehtiyacımız var. Lakin sabah nə olacağını bu gün heç kim müəyyən edə bilməz. Nəinki Osmanlı kimi, Avstriya – Macarıstan kimi parçalana bilər, kiçilə bilər. Bu gün əlində bərk-bərk tutduğu millətlər qonşularından qaça bilər. Dünya yeni bir müvazinətə keçə bilər. O zaman Türkiyə nə edəcəyini bilməlidir. Bizim bu dostumuzun idarəçiliyi altında

dili bir, dini bir, mahiyyəti bir qardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq. Susaraq o günü gözləmək lazım deyil, hazır olmaq lazımdır. Millətlər buna necə hazırlaşirlar, mənəvi körpüləri möhkəm saxlayırlar. Biz bir körpüyük. İnam bir körpüdür, xaric bir körpüdür. Köklərimizə qayıtmalı və hadisələri bölən tariximizin içində bütövləşməliyik. Onların bizə yaxınlaşmasını gözləyə bilmərik. Bizim onlara yaxınlaşmağımız lazımdır» (4, s.9).

Atatürkün bu nitqi özlüyündə ona verilən «Türkün atası» tituluunu bir daha təsdiqləyir. Yenicə ayaq üstə duran, yetərincə dayaqlarını hələ möhkəmlətməyən bir türk oğlu yadların müstəmləkəsində əzab çəkən soylularını düşünərək, onların əvvəl-axır bu əsarətdən qutaracağına inanaraq, onlar arasında körpü rolunu oynamağa çalışır və bütün səyləri bu istiqamətə yönəltməyə vəsiyyət edir. Onun məhz bu nitqi bütün türk dünyasına «Atalıq» missiyasını yerinə yetirən bir şəxsiyyət kimi səciyyələndirməyə əsas verir.

Heydər Əliyev Atatürkün dahiliyindən və müdrikliyindən ilham aldığını da qürurla qeyd edir: «Mustafa Kamal Atatürk bəşər tarixinin XX əsrinin böyük şəxsiyyətlərindəndir. İstiqlal savaşına başçılıq edərək qalib gəlib Türkiyə Cumhuriyyətini yaratmaqla o, türk xalqına böyük yol açmışdır. Qardaş Azərbaycan xalqı Atatürkün şəxsiyyətinə onun ideyalarına, onun qoyduğu dəyərli irsə böyük hörmət və ehtiram hissi ilə yanaşır. Atatürkün dahiliyi, müdrikliyi bizim üçün ilham mənbəyidir (4. s.39).

Azərbaycan xalqının dahi Öndəri, xalqımızın milli azadlıq uğrunda apardığı mübarizəni və bu yolda qazanılan uğurları da Mustafa Kamal Atatürkün qoyduğu yolla gedən Türkiyə Cumhuriyyətinin təcrübəsindən bəhrələndiyi ilə şərtləndirir: «Azərbaycan xalqı öz milli azadlığı uğrunda mübarizə apararkən, milli dövlətçiliyini yaratmağa çalışarkən daim Türkiyə xalqının dəstəyinə, dayağına arxalanmış, Mustafa Kamal Atatürkün qoyduğu yolla gedən Türkiyə Cumhuriyyətinin təcrübəsindən bəhrələnmişdir» (4, s.12).

Mustafa Kamal Atatürk şəxsiyyətinə ehtiram və sayğı göstərən Heydər Əliyev onun nəinki Türk dünyası üçün, həm də bütün dünya üçün qurub-yaratdığı Cumhuriyyəti yaşada bilməsini onun dünyəviliyi ilə əlaqələndirir. Heydər Əliyevin təbirincə desək: «Avropalılar güman etməsinlər ki, dünyəvilik ancaq onlardadır, onlara məxsusdur, başqalarında ola bilməz. Mustafa Kamal Atatürkün gördüyü işlər, şübhəsiz ki, burada da öz təsirini göstərmişdir».(4)

Məhz bu dünyəvi şəxsiyyətin qurub-yaratdığı Türkiyənin onun vəsiyyətləri əsasında, dünyanın ən qüdrətli, ən inkişaf etmiş, ən dünyəvi dövlətlərindən birinə çevriləcəyinə Heydər Əliyev böyük inam bəsləyirdi. Həmçinin belə bir dahi şəxsin adını Azərbaycanın hər yerində əbədiləşdirməyini də böyük qürur hissi ilə qeyd edirdi: «Azərbaycanda küçələrin, caddələrin, meydanların bir çoxu böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün adını daşıyır.

Bakıda da, Gəncədə də, Naxçıvanda da, Sumqayıtda da Azərbaycanın başqa şəhərlərində də Türkiyənin rəmzi olan, Türkiyəni nümayiş etdirən adlar geniş yayılıbdır. Bu şəhərlərin əksəriyyətində ən gözəl küçələr indi Mustafa Kamal Atatürkün adını daşıyır» (4. s.2).

Burada bir haşiyə çıxmaq yerinə düşərdi. Mustafa Kamal Atatürkün özünü təqdim etmə nitqi maraqlı bir etirafdır: «İki Mustafa Kamal var: biri mən, ət və sümükdən ibarət müvəqqəti Mustafa Kamal... ikinci Mustafa Kamal...onu «mən» sözü ilə ifadə edə bilmərəm. O, mən deyil, bizdir. O, məmləkətin hər güşəsində yeni fikir, yeni həyat və böyük iddialar uğrunda mübarizə aparan ziyalı və savaşıçı toplumdur. Mən onların arzusunun təmsil edirəm. Mənim etdiyim təşəbbüslər, onların həsrətini çəkdiyi şeyləri həyata keçirmək üçündür. M.Kamal sizsiniz, hamınızsınız. Müvəqqəti olmayan, yaşaması və müvəffəqiyyəti zəruri olan Mustafa Kamal odur» (1, s.14).

Mustafa Kamal Atatürkün bu nitqindən görüldüyü kimi o, özünü xalqdan ayrı hiss etmir, əgər xalq onun əməllərini yaşadırsa, demək o toplum Mustafa Kamaldır. Yəni cismani Mustafa Kamal həyatdan gedəcək, amma əməlləri Mustafa Kamal adını daim şəərəflə yaşadacaq.

Heydər Əliyevin artıq aforizm kimi qəbul edilmiş: «İnsan mənəviyyət üçün yaşmalıdır. Mənəviyyətini qoruyan, yaşadan insan ədəbi yaşmalıdır. Mənəviyyətini qoruyan, yaşadan insan ədəbi olacaqdır» (1. s.28) fikri həm Mustafa Kamal Atatürk, həm də bu sözlərin müəllifi olan Heydər Əliyevin əməllərini özündə cəmləşdirir.

Nəticə

Mənəviyyət mücəssəmələri olan MUSTAFA KAMAL ATATÜRK və HEYDƏR ƏLİYEV əməlləri ilə türk xalqlarının qəlbində əbədi yaşayacaq!

Bu deyilənlərə şair Akif Əlinin şeiri ilə yekun vurmaq yerinə düşər:

Azərbaycan, Türkiyə...Daş qala, qoşa səngər,
Bütün qasırgalara birləşməklə sinə gər,
Bu birlik qarşısında düşmən tük salacaq, tük...
Qucur iki sahili Dədə Heydər – Atatürk! (2. s.23)

ƏDƏBİYYAT

1. Aforizmlər. (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı
2. larından seçilmiş müdrik fikirlər). Bakı, 1997, 331 s.
3. Əli Akif. "Böyük ömrün anları". Bakı, İdrak, 2004. 95 s.

4. Qocatürk Utkan. Atatürk. Bakı, 1991, 209.s.
5. Heydər Əliyev Atatürk haqqında. AzAtaM. Bakı. 2003. ISBN. 78 s.
6. Hüseynov Q.H. Atatürk dövründə Türkiyənin xarici siyasətinə dair. Bakı, 1991. 84 s.

ГЕЙДАР АЛИЕВ КАК ПОСЛЕДОВАТЕЛЬ ИДЕЙ МУСТАФЫ КАМАЛА АТАТЮРКА

Назакат Гусейн кызы Гусейнова.

Доцент

РЕЗЮМЕ

Идея нашего общенационального лидера Гейдара Алиева «одна нация, два государства» небезосновательна. Эта мысль звучит как продолжение слов Ататюрка: «Если Азербайджан смеется, мы будем смеяться, если Азербайджан грустит, мы тоже будем грустить». Вспоминая завещание Ататюрка на церемонии вручения премии «Человек года» 13 февраля 1998 года, Гейдар Алиев сказал: «Завещание великого Мустафы Кемала Ататюрка имеет одинаковую природу и значение как для Турции, так и для Азербайджана. Горе Турции - горе Азербайджана, горе Азербайджана - горе Турции.

Ключевые слова: Мустафа Кемал Ататюрк, идея, Гейдар Алиев, Азербайджан, Турции.

HEYDAR ALIYEV AS A FOLLOWER OF THE IDEAS OF MUSTAFA KAMAL ATATURK

Nazakat Huseynova

Associate Professor

SUMMARY

The idea of our national leader Haydar Aliyev "one nation, two states" is not unfounded. This thought sounds like a continuation of Ataturk's words: "If Azerbaijan laughs, we will laugh, if Azerbaijan is sad, we will also be sad." Remembering Ataturk's will at the Man of the Year award ceremony on February 13, 1998, Haydar Aliyev said:

“The will of the great Mustafa Kemal Atatürk has the same nature and significance for both Turkey and Azerbaijan. The grief of Turkey is the grief of Azerbaijan, the grief of Azerbaijan is the grief of Turkey

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, idea, Haydar Aliyev, Azerbaijan, Turkey.

Nəzakət HÜSEYN QIZI HÜSEYNOVA
Dosent, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı
və bədii tərcümə ETL-in müdiri.
h_nezaket@yahoo.com

Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

Aysel BAGIROVA*

ON THE ISSUE OF A. KRYMSKY'S RESEARCH THE WORK OF NIZAMI GANJAVI

«The study of the literary heritage of Nizami, the publication and popularization of his works should be carried out constantly, purposefully and at a high quality level, corresponding to the prominent place that the poet's work occupies in world literature». (3) These are the words from the Decree of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, which discussed the issue of the state and measures to improve the scientific development of the creative heritage of one of the luminaries of world literature, the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi.

It should be noted that there are many "white spots" in the field of studying the literary and scientific heritage of the great poet and thinker.

In Russia, the study of Nizami's legacy is primarily associated with the name of A. Krymsky. He made the first translations of Nizami into Russian. A. Krymsky owns interesting works about the life and work of the poet, as well as those devoted to the history of the study of the poet's heritage all over the world.

In Russia, the study of Nizami's legacy is primarily associated with the name of A. Krymsky. He made the first translations of Nizami into Russian. A. Krymsky owns interesting works about the life and work of the poet, as well as those devoted to the history of the study of the poet's heritage all over the world.

A. Krymsky was deeply interested in the history, culture and literature of the Azerbaijani people. The result was such valuable research as "Azerbaijani language", "Azerbaijan", "Turks, their language and literature", "History of Transcaucasia", "Nasimi (notes on life and work)", "Albanian letters", "Pages from history Northern, or Caucasian Azerbaijan (classical Albania). Kabbalah", "Pages from the history of Northern, or Caucasian Azerbaijan (classical Albania). Sheki", "History of Caucasian Azerbaijan. Beginning with the era of cuneiform times..." and others. Thus, the book "Nizami and His Contemporaries" was created when its author had already thoroughly studied the history, culture and literature of Nizami's era and had enough necessary materials for fundamental work. Until 1912, A. Krymsky, like many other European orientalists, argued that Nizami was

---

* д.ф.п.ф. доцент кафедры Истории русской литературы

“the best romantic Persian poet,” but later, on the basis of his own new research, he discovered Nizami as a great poet of Azerbaijan, a prominent representative of classical Azerbaijani literature: “...Despite the Persian language of his works, Nizami remains entirely a poet of his native Azerbaijan,” the scientist wrote. And the history of the development of Azerbaijani literature should begin not from the moment when the Azerbaijanis began to write in Turkic, but from earlier literary phenomena, attracting Nizami and other Azerbaijani authors here, although they wrote in Farsi, just as it is necessary to attract and older, Albanian-speaking authors... We must firmly recognize and admit: the Azerbaijani Nizami, of course, is a native Azerbaijani poet, of whom Azerbaijan can rightfully be proud, but he is also the pride and adornment of Iranian and world literature” (5,180)

A. Krymsky has works built exclusively on primary sources. These include, in particular, a large study on the history of new Arabic literature and the monograph "Nizami and his contemporaries". These and other studies are evidence not only of the exceptional breadth of the various sources and scientific literature used in them, but also of the deep penetration of the author into the essence of the scientific problems he solves.

With his monograph "Nizami and his contemporaries", which turned out to be his swan song, the scientist wanted to celebrate the 800th anniversary of the great Azerbaijani poet planned for 1941. The work on the monograph was carried out by agreement with the Azerbaijan branch of the Academy of Sciences, and the author, despite his advanced age and chronic illness, worked very hard on it. The seventy-year-old scientist, surrounded by hundreds of books in various languages, picked up long-forgotten facts of a historical and literary nature, carefully and skillfully stretched the threads of connections from them to the work of Nizami and back.

Before the start of the Great Patriotic War, the author completed work on the monograph and sent the manuscript “Nizami and His Contemporaries” to Baku, to the Institute of Literature and Language, which was supposed to publish this book. The then director of the institute, M.A. Dadash-zadeh, wrote to A. Krymsky that the work he presented “in terms of the breadth of materials involved, the scope of the topic, the erudition... is certainly outstanding” (6)

The outbreak of war prevented the implementation of the anniversary events. Naturally, the publication of A. Krymsky's monograph was also delayed. It remained in the form of a manuscript in 1947, when the whole country solemnly celebrated the anniversary of the Azerbaijani poet. In the same year, only the first chapter from this work, "Ni-

zami and His Study", appeared in the anniversary collection "Nizami", although with some reductions.

Preparation of A. Krymsky's manuscript for publication began in 1968 on the initiative of the textual criticism department of the Institute of Literature. Nizami. The author added relevant notes, comments and bibliographic additions to the monograph manuscript, which reflected the state of scientific Nizami studies at the end of the 60s. However, the publication of A. Krymsky's work was again delayed for reasons beyond the control of the Institute of Literature. Meanwhile, as the years passed, the editorial notes also began to lag behind the demands of the times. Over the past ten years, many interesting works have been published on the history of the peoples of the East. It was necessary to make a number of important adjustments to the work of A. Krymsky, especially in terms of the history of the Seljuks and Azerbaijani atabeks. This important work was carried out by academician Z.M. Buniyatov, who was a leading expert in the field of the history of medieval Azerbaijan.

A. Krymsky's research contains a deep history, based exclusively on primary sources, of a certain cultural and literary community, including Azerbaijani literature, which fed Nizami's creative inspiration.

The study of A. Krymsky opens with the chapter "Study of Nizami", which examines almost all works, reports and information about the great poet of Azerbaijan both in the East and in European countries from the 13th century until 1940. One cannot but agree with the opinion of G. Aliyev that "in terms of the breadth of coverage of sources and critical focus, this review of scientific literature on Nizami still remains unsurpassed" (1, 13). Not only the information from eastern primary sources, the works of European and Russian scientists about Nizami are reflected here in detail, but also the paths along which the poetic creativity of the great poet penetrated into Russia and Europe are revealed. "But the main content of the chapter is a detailed critical analysis of Western European Orientalism, as well as Russian and Azerbaijani literary scholarship on Nizami" (1, 13).

Criticism by A. Krymsky of certain inaccuracies and shortcomings of scientists who wrote about Nizami or touched on the works of the poet is very sharp, but at the same time fair. So, A. Krymsky condemned many famous Orientalists of the past, including J. Hammer, K. Wilson, G. Ete and others. Chaikin, M. Rafili, A. Boldyrev and others.

The second chapter of the monograph is called "Decomposition of the Great Seljuk Empire". In it, the author makes an attempt to recreate the socio-political picture of a certain historical era. This socio-historical review, based on twenty-two oriental sources

in Arabic and Persian, may seem insufficient at present. Here we must again recall the time of writing this historical review (1940). After the war, new sources were published, the information of which made many significant amendments to the history of the Seljuk Empire known to A. Krymsky. One can cite as an example the meaningful works of Z. Buniyatov, I. Petrushevsky, R. Huseynov, F. Sumer, L. Stroeva and others.

Of great interest is the last section of this chapter - "The main mental trends in Western Asia during the disintegration of the Seljuk Empire in the 12th century." Having examined a wide range of issues of social and cultural life of a large region, A. Krymsky emphasizes the "quite high level" of culture in historical Shirvan and Azerbaijan. The author clearly exaggerates the role of the personality of the vizier Nizam al-Mulk in the Renaissance rise in the socio-cultural life of Azerbaijan in the 12th century. A. Krymsky writes: "It turned out that very strong foundations for this were laid over many years of the previous century by the energetic state activities of the Malik Shah's remarkable vizier Nizam al-Mulk, both in the economic and cultural-educational directions." (1, 180)

And against the background of the socio-cultural world of the Caucasus, the Near and Middle East, A. Krymsky writes about the most prominent representative of the Azerbaijani Renaissance: "Far from the deathly parasitoid hypocrisy of the 12th century. and from the fussy noise of another fashionable parasitism - flattering, combined with squabbling over the public pie, was developed in the quiet of the village near Ganja, in communication only with the religiously colored brotherhood of the craft-guild order, so to speak, with the knights of labor, the greatest first-class artistic talent, which amidst the hard times of the 12th century. tried to find joy for the soul in a different way than his other contemporaries. With his personality, his life and his work of a special romantic direction, he once again confirmed the observation of the great Goethe that only character is developed in struggle, and talent matures in silence. This was Sheikh Nizami" (1, 183).

A. Krymsky writes: "It turned out that very strong foundations for this were laid over the course of many years of the previous century by the vigorous state activity of the remarkable vizier Nizam al-Mulk, both in the economic and cultural and educational directions." (3, 180) The author carefully examines the legacy left by scientists and writers of the 12th century, draws a picture of ideological trends in medieval philosophy and art. The most important advantage of A. Krymsky's research is that in it the author managed to bring together almost all the literary facts known to him and not only collect, but also restore the dialectical connection existing between them, without which it is impossible to imagine the historical and literary process in the XII century. In the work of A. Krym-

sky, any contemporary of Nizami, be it a scientist, poet or writer, least of all acts autonomously, in isolation, regardless of whether he labored on the outskirts of Central Asia, or in Transcaucasia and Syria.

Considering individual historical and literary facts in unity, A. Krymsky, of course, wanted to show the historical pattern of the formation of the Azerbaijani poet's work.

Before turning directly to Nizami's work, the scientist in three chapters of the monograph examines the literary activities of the great humanist's contemporaries. The third chapter - "Strengthening of pious religious movements in the literature of Iran in the 12th century" - analyzes the life and work of Abu Hamid Muhammad al-Ghazali (1059 - 1111), Abul-Faraj Ibn al-Juazi (1114 - 1200), Yahya Suhrawardi (born around 1154 - 1191), Sanai (1048 - 1140/1141), Faridaddin Atta-ra (1119 - 1230) and a number of other poets. The chapter also contains some information about the emergence and spread of Sufism in the literature of the Middle East; against the backdrop of historical events of the era, some issues of contact between philosophy and Sufiism are interpreted. "Considering disparate historical and literary facts in unity, A.E. Krymsky undoubtedly pursued the goal: to show the historical pattern of formation of the work of the Azerbaijani poet, who was far ahead of his age, so to speak, the historical determinism of his high humanistic ideas, his advanced worldview", rightly notes G. Aliyev. (1, 16)

There is no doubt that the richest material collected in the work under study, after its scientific assimilation and correlation with other new materials, will be able to lay a solid foundation for serious generalizations.

In this respect, rich material is also contained in chapters IV - "Skeptical and unbridled literature" and V "The panegyricism of philanthropic feudal courts - the most characteristic branch of Persian-language literature of the 12th century." In the last chapter, a large and factual section is devoted to the analysis of the life and work of another major representative of Azerbaijani classical literature - Khagani Shirvani. The chapter analyzes in detail the poetry created in the cities of Ghazne, Khorasan, Khorezm, and Baghdad. In special sections ("The rise of panegyric poetry in the state of the Atabeks of Azerbaijan in the 12th century," "Panegyric poetry in the Shirvan Shah of the 12th century"), space is given to the spread of panegyric poetry in certain parts of Azerbaijan in the 12th century.

Having widely covered the panegyric orientation of Azerbaijani Persian-language literature of the 12th century, the scientist also touches on the question of Nizami's attitude to panegyric poetry. His conclusion is as follows: "Since in the 12th century the Caucasian region of Arran (between the Arak and Kura rivers) administratively belonged

to Atabek Azerbaijan, we should in the first place here name the name of the greatest poet Nizami Ganjavi, who, yielding to the spirit of the times, supplied two of his romantic poems extensively praised the Azerbaijani atabeks Muhammad Pahlavan (1175 - 1186) and Kyzyl-Arslan (1186 - 1191), and Nusrat ad-Din Abu Bakr (1191 - 1211) and was more or less financially provided for by Kyzyl-Arslan. However, for Nizami, panegyricism was never a craft. Nizami is, first of all, an epic-romantic, and we should not talk about him in the department of laudatory poetry" (1, 378).

In 1897, A. Krymsky's opinion about Nizami's national affiliation entirely depended on the attitudes of Western European oriental studies, which attributed the poet without any reservations to the literature of Iran. "Nizami is the best romantic Persian poet," wrote A.E. Krymsky, in a short essay included by the author in his "History of Persia, its Literature and Dervish Theosophy". (4, 183) However, having carefully read Nizami's work, especially his poetic style, A.E. Krymsky declares Nizami a representative of Azerbaijani literature. In 1912, in the amended and supplemented edition of the same "History of Persia ...", the author more closely connects Nizami with Azerbaijan and Azerbaijani literature.

In the work we are studying, A.E. Krymsky unequivocally speaks about the nationality of the poet: "We must firmly realize and admit that the Azerbaijani Nizami, of course, is a native Azerbaijani poet, whom Azerbaijan can rightfully be proud of." (4, 93)

In conclusion, we should dwell on another important fact related to the structure of the monograph by A.E. Krymsky.

It is titled by the author himself "Nizami and his contemporaries", and the same name is found in the text of the study. According to the author's intention, the book was to end with a chapter on the life and work of Nizami. In the final part of the first chapter, the author writes: "I have placed an outline of Nizami's life and literary activity at the very end of my work, as its completion." (4, 98) However, this very essay, the final chapter on Nizami, is missing in the work. Stored in the archives of the Institute of Literature. Nizami's typewritten version of the work of A.E. Krymsky, with his own corrections, also does not contain this "essay on life and literary activity." In the archive of A.E. Krymsky himself, scattered 50 sheets have been preserved, on one of which you can read the words: "Nizami. Childhood and adolescence. Lyrics". Most likely, these are drafts of the last missing chapter of this monograph. Apparently, such a chapter was written. However, the fate of this chapter remains unclear, and A.E. Krymsky's book is published without it.

The main task of the scientist in this book is to record the most striking historical and literary facts that provide valuable material for scientific and literary conclusions. Along with this, on separate pages he gives general overviews of the political and spiritual life of Azerbaijan and Iran in the 12th century. The author decided to consider Nizami's work precisely against the background of the socio-political events of his era.

The monograph of A.E. Krymsky "Nizami and his contemporaries" is one of the most significant works in the world of Orientalism about the great Azerbaijani poet.

REFERENCES

1. A. E. Krymsky Nizami and his contemporaries. Baku, "Elm", 1981, 487 p.
2. Arzumanov, V. The priceless heritage of a scientist // Issues of literature. 1983 - No. 7, p. 248-255
3. Baku Worker, January 21, 1979
4. A.E. Krymsky History of Persia, its literature and dervish theosophy. Part 2. M., 1906
5. "Nizami Ganjavi". Collection of articles, Baku, Publishing house. Academy of Sciences of the AzSSR. 1947
6. Manuscript Department of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Arches in A.E. Krymsky, f. 1, N 23 030

АЙСЕЛЬ БАГИРОВА

К ВОПРОСУ ИССЛЕДОВАНИЯ А. КРЫМСКИМ ТВОРЧЕСТВА НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

РЕЗЮМЕ

В России изучение наследия Низами в первую очередь связано с именем А.Крымского. Исследователь глубоко интересовался историей, культурой и литературой азербайджанского народа. Монография «Низами и его современники», оказалась его лебединой песней. В исследовании А.Крымского содержится глубокая, основанная исключительно на первоисточниках история определенной куль-

турно-литературной общности, в том числе и азербайджанской литературы, питавшей творческое вдохновение Низами.

Критика А.Крымским тех или иных неточностей и недочетов ученых, писавших о Низами или коснувшихся произведений поэта, бывает весьма резкой, но в тоже время справедливой. Самое главное достоинство исследования А.Крымского заключается в том, что в нем автору удалось собрать воедино почти все известные ему литературные факты и не только собрать, но и восстановить существующую между ними диалектическую связь, без которой невозможно представить себе историко-литературный процесс в XII веке. Несомненно, что богатейший материал, собранный в исследуемой работе, после его научного освоения и соотнесения с другими новыми материалами сможет заложить прочную основу для серьезных обобщений. Монография А.Е.Крымского «Низами и его современники» - одна из самых значительных во всей мировой ориенталистике работ о великом азербайджанском поэте.

Ключевые слова: исследование, монография, поэзия, перевод, творчество.

AYSEL BAĞIROVA

NIZAMI GƏNCƏVİ YARADICILIĞI A. KRIMSKİNİN TƏDQIQATINDA

XÜLASƏ

Rusiyada Nizami irsinin tədqiqi ilk növbədə A.Krımskinin adı ilə bağlıdır. Tədqiqatçı Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə dərindən maraqlanırdı. "Nizami və onun müasirləri" monoqrafiyası onun qu quşu nəğməsi oldu. Nizami yaradıcılığı A.Krımskinin tədqiqatının ilhamını qidalandıran Azərbaycan ədəbiyyatı da daxil olmaqla müəyyən mədəni və ədəbi ictimaiyyətin müstəsna olaraq ilkin mənbələrə əsaslanan dərini tarixini ehtiva edir.

A.Krımskinin Nizami haqqında yazan və ya şairin yaradıcılığına toxunan alimlərin bəzi qeyri-dəqiqlik və çatışmazlıqlarını tənqid etməsi çox sərt, eyni zamanda ədalətli ola bilər. A.Krımskinin tədqiqatının ən mühüm üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada müəllif ona məlum olan, demək olar ki, bütün ədəbi faktları bir araya gətirə və nəinki toplamağa, hətta onlar arasında mövcud olan dialektik əlaqəni bərpa etməyə müvəffəq olmuş-

dur ki, bunsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. 12-ci əsrdə tarixi və ədəbi proses. Tədqiq olunan əsərdə toplanmış zəngin materialın elmi işlənilib hazırlanmasından və digər yeni materiallarla əlaqələndirilməsindən sonra ciddi ümumiləşdirmələr üçün möhkəm zəmin yarada biləcəyi şübhəsizdir. A.E.Krımskinin “Nizami və onun müasirləri” monoqrafiyası bütün şərqşünaslıq aləmində böyük Azərbaycan şairi haqqında yazılmış ən sanballı əsərlərdən biridir.

Açar sözlər: tədqiqat, monoqrafiya, poeziya, tərcümə, yaradıcılıq.

Rəyçi: f.ü.f.d. dos. M.A.Yaqubova

Nəzakət HÜSEYNOVA*

h_nezaket@yahoo.com

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN YARADICILIĞININ POETİK ÖZƏLLİKLƏRİ

Birliyə qoşulan Türkün ANDI: “Yerin, gökün, canlı cansız her şeyin yaradanı yuca Tanrıya şu andı içiyoruz: Haktan başqa bir kimseye uymayacağız! Elimiz var işliyecek, ayağımız var yürüyecek! Usumuz var düşünecek, gönlümüz var duyacaq! Birbirimize sarılacağız: Varlığa, yokluğa, açlığa, tokluğa, bolluğa, sıkıntıya bakmıyacağız! Yürüyeceyiz! Hiç bir engel bizi durdurmayacaq! Sönmüş ocaklarımızı ışıqlandırmak, dağılmış yurdumuzu kurmaq üçün yürüyeceğiz!”

Əhməd Ağaoğlu

“Türk birliyi”, “türküçülük” ideyası Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edir. Onun əsərlərində bu ideologiya həm sətiraltı-simvolik, həm alleqorik, həm də birbaşa anlamda təqdim olunur ki, bu da zaman və məkanın tələbindən irəli gəlirdi. Məsələn, onun “Ben neyim” əsəri həm rəmz və simvollara, həm də alleqorik təsvirlərə dayanan ümumtürk ideologiyası aşılaman bir mənbə kimi diqqət çəkir. İlk baxışdan oxucuya sadə görünən, I şəxsin təkində (Ben neyim?), sual formasında təqdim olunan əsərin adı əslində “biz” cəmlilik, ümumtürk anlamını rəmzi ifadə vasitəsilə təsvir edən yazıçı, uzun müddət ərəb, fars, rus və b. istilalara məruz qalmış türklərin beyinlərində incə-incə dönüş yaratmağa çalışır: “Bir müddətdənberi bende garib ve müciz bir ihtiyaç doğmuştur: Kendi kendimi müşahidə altına almak! Kendimi olduğum kibi görmək ve gördüğüm kibi meydana koymak!”

Hiç şüphe etmiyorum ki bu satırları okuyanlar gülecekler ve kendi kendilerine:

-Bu nasıl adam?.. Hala kendisini bilmiyor: Bu ne kadar şuursuzluk!”- diyecekler.

[1. s.7]

Əsərdən gətirilən bu sitatdakı “türk birliyi” fəlsəfi düşüncəsi göz önündədir. “Kendimi olduğum kibi görmək ve gördüğüm kibi meydana koymak!”- cümləsinin açımına diqqət edək. Əhməd Ağaoğlu “özüm” deyərəkən təkcə zamanı ilə SSRİ-i deyilən məkanda rus imperiyasının işğalı altında olan türkləri deyil, habelə İranın, Hindistanın, bir sözlə bütün dünya türklərinin cəmlənmiş obrazı kimi düşünmüşdür. Zaman-zaman türklərin

---

* BDU. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL-nin müdiri, dosent

(özlərin) varlığından, birləşməsindən çəkinən başqa millətlər hər vəchlə onların əsas olaraq dillərini unutturmağa çalışmışlar. Çünki, dil hər bir millətin var olması deməkdir. Dili məhv olan millət özü də məhv olmuş sayılır. Necə ki, ərəb, fars, rus istilasından zamanı türk xalqları bu basqının acı nəticələrini yaşadılar. Ərəb, fars, rus dillərinin hakim olduğu və məqsədli formada türkcənin qadağa olunduğu, əsas olaraq yazı dilinin başqa dillərdə olduğu zamanlarda da onlar dillərini bütün əzablara qatlanaraq qorudular. Elə indinin özündə belə İranda yaşayan türklər öz dillərini yaşadırlar. Ağaoğlunun fikrincə: "...din, incəsənət, ədəbiyyat və hətta dil, mədəniyyət və ya sivilizasiyanın elementləri olaraq hər zaman başqa cəmiyyətlərin təsirlərinə açıq olub. Məsələn, tarixdə demək olar ki, dini dəyişməmiş xalq yoxdur. Bu elementlər arasında zamanla ən az dəyişən dildir; hətta təbiəti dəyişməsə də, təkamül qanunlarına tabedir. Bu halda xalqların varlığının səbəbi mədəniyyət/sivilizasiya deyil, millətin, ilk növbədə, dilin konkret varlığıdır. Yəni milli kimliyi yaradan və saxlayan amillər mənəvi deyil, maddidir. Cəmiyyətdəki konkret görünüşlərinə görə bir-birinə bənzəməyən milyonlarla insan kimi, millətləri bir-birindən fərqləndirən də onların maddi varlığıdır." ["Türk Yurdu". Ocak 2011 - Yıl 100 - Sayı 281]

Yazıcının "özünü olduğu kimi görmək" istəyi isə türkləri Allahın yaratdığı bir millət kimi azad görmək, "göründüyüm kimi göstərmək" istəyi isə özgür türk kimi dünya çapında tanınmaq və özünü təsdiq ruhunun aşılınması arzusunun irəli gəlirdi.

"Ben neyim" əsəri bütövlükdə şüurlarda, yaddaşın alt qatında yatan türklük duyğularının oyadılmasına hesablanan təbliğat üsulu dəyərindədir. Təsadüfi deyil ki: "...Hala kendisini bilmiyor: Bu ne kadar şuursuzluk!"- deyərəkən yazıçı ilk öncə Türklərin şüurlarına milli kimliklərini qazımaqla uzun müddət istilalar nəticəsində məcburi surətdə deformasiyaya uğradılmış yaddaşları bərpa etmək istəyini içdən gələn qəlb harayı ilə tənqid edir.

Əhməd Ağaoğlu bu əsərində əsil həqiqəti anlatmaq üçün çox maraqlı bədii üslub və metodlardan bəhrələnməmişdir. O, əsər boyu "Öz"ünü tanımaq üçün İçim və Dışım deyərək alleqorik obrazlarla, bədii təsvir vasitələrindən də çox böyük məhəretlə istifadə etməklə məsələnin əsil mahiyyətini açmağa çalışır. İçini ilə Dışını müqayisə edərkən onların arasındakı təzadı, gündüzlə gecə, ağla qara arasındakı təzaddan daha dərin olduğunu qeyd edir: "... Sizi emin ederim ki ben içimden çok samimi ve çok hararetli milliyetperverim; Türkün yükselmesi için çalıştığı, onun izzetinefsini, şerefini, hakkını, hürriyyətini müdafa için kendimi tehlikeye atması seve seve kabul ederim. Hele fakir ve aç Türk gördüm mü hiç dayanmam. İsterim ki varımı yoğunu vereyim! Fakat bu pis dışım yok mu? Bana meydan vermir, her daima önüme çıkıyor, engel oluyor..."

Dışım: ...Yoxsa her dövülen, her aç, mohtaç, cahil, hakkına tecavüz edilən Türkün yardımına sen mi koşacaksın? Hankı birine yetişirsin?.."- diyor [1. s.12-13]

Əhməd Ağaoğlu İçim deyə yaratdığı "türkçülük" və "türk birliyi" fəlsəfi düşüncəsi ilə alovlanıb-yanan alleqorik obrazını bir xətt üzrə: milli azadlıq carçısı, ədalət və vicdanın ümümləşmiş obrazı kimi davam etdirir. Amma Dışım deyə yaratdığı alleqorik obrazı isə bütün pis niyyətlərin, eqoistliyin fonunda təsviri zamanı şaxələnən xətt metodundan istifadə edir və bu halların baş vermə səbəblərini dərk etməyə çalışır: " ...Dışımın bu kadar egoist və hotkam olması neredən geliyor? İşte asıl tetkik edilecek nokta..." [1. s.13] Bu parçadan aydın göründüyü kimi, yazıçı sətraltı anlamda özünə verdiyi, əslində cavabını çox yaxşı bildiyi və bütün yaradıcılığı boyu təhlilinə çalışdığı, "türk milli kimliyinin, milli müstəqillik duyğularının" zaman-zaman məhv edilməsi səbəblərini (Türklərin birləşməsindən qorxuya düşən xarici qüvvələr) bu düşündürücü sual vasitəsi ilə açıq qoyaraq, sözünün sonunda üç nöqtə qoymaqla (...) məsələnin ciddi tədqiqini gələcək nəsillərə həvalə edir.

"Türk birliyi" məfkurəsi Əhməd Ağaoğlunun düşüncələrini o qədər içdən məşğul edirdi ki, Dışım (yad təsir, kənar//ətraf aləm, yadelli və onların törətdiyi mənfiliklər və s.) deyə yaratdığı obrazı da bəzən həmin dillə dindirir: "... Yoksa her dövülen, her aç, mohtaç, cahil, hakkına tecavüz edilən Türkün yardımına sen mi koşacaksın? Hankı birine yetişirsin?.." Yəni, yazıçının bu qənaəti "tək əldən səs çıxmaz" atalar misalının bəyanına bənzəyir. Dışım dili ilə deyilən bu misalda açıq-aydın "Türk birliyi" ideyasına çağırış motivi göz önündədir. Belə olan təqdirdə yazıçının eqoist düşüncə tərzinin (yəni tək özünü düşünən, özünü sevən) simvolu kimi yaratdığı Dışımın təqdimatında **ziddiyyət** yaranır.

Ə.Ağaoğlu həyatında baş verən siyasi sarpmalarda da günahı məhz Dışında, yəni yad təsirlərdə görür. Birbaşa olaraq şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələrin axışı müvəqqəti də olsa onu ağışuna alır, tələsik qərarlar çıxarmasına və sonra həqiqətin əsil tərəfini görüncə doğru yola yönəlməsinə səbəb olub. Özünün də qeyd etdiyi kimi Türkiyənin Qurtuluş Savaşına olan inamsızlığı onda məhz Əli Kamal yaratmışdır. [1. s. 9] A.Holly Şisslərin "İki İmperatorluq arasında Əhməd Ağaoğlu" əsərində ötən əsrin ən mühüm mütəfəkkirlərindən biri olan Əhməd Ağaoğlunun düşüncə dünyasını elə Ağaoğlunun özünün müəyyən etdiyi, Qərblə üçün ziddiyyətli görünən fərqli xüsusiyyətlər əsasında şərh edir. İlk dövründə iranlı kimi düşünən, daha sonra türk kimliyini müdafiə edərək əsərlər yaradan Ağaoğlu; 1905-ci il Rusiya inqilabı, 1908-ci il İkinci Konstitusiyə Monarxiyası, 1917-ci il Sovet inqilabı, I Dünya Müharibəsi və Milli Mübarizə ilə Yeni Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasını yaşamış, bu tarixi hadisələrlə bağlı təhlilini qələmə almış, ən azı beş dili tam mənimsəmiş, bir neçə universitet diplomu almış, universitetlərdə dil-

dən ədəbiyyata, millətçilikdən hüquq tarixinə qədər müxtəlif fənlərdən dərs deyən bir ziyalı olduğu qeyd edilən Şisslərin əsəri Ağaoğlunun iki imperiya (Rus Çarlığı və Osmanlı İmperiyası) arasındakı düşüncə səyahətini bir çox fərqli rakursdan izah edir. Şisslər 20-ci əsrin əvvəllərində "kimlik" kimi minlərlə parçanın çətinliklə bir araya gəldiyi və bunun çox axıcı bir əsasda olduğu Ağaoğlunun bu problemi "türk kimliyi" ilə həll etmək üçün yollar axtarmasını təbii bir inkişaf kimi qiymətləndirir. [9. s.91-92]

Süjeti rus alimi V.İ.Seroşevskinin "Yakutlar. Etnoqrafik tədqiqat təcrübəsi" adlı kitabında* yer alan bir olonxo əsasında formalaşan "**Tanrı dağında**" ("Tanrı hüzurunda") əsərində Əhməd Ağaoğlunun "Türk birliyi" məsələsinin qoyuluşunun tam başqa çalarları ilə qarşılaşırıq. Belə ki, əgər "Ben neyim" əsərində məsələnin həllinə "milli kimliyini tanıma" və ya "özünü təsdiq" prizmasından yanaşılaraq simvol və rəmzlərin, bədii istifadə üsullarının (bənzmə, müqayisə və s.), allegorik metodun, sətiraltı məqamların köməyi ilə səy edilirsə, "Tanrı dağında" əsərinin süjeti mifologiyaya dayanmasına baxmayaraq "bu birliyə" çağırış Kamın (Şamanının) və gənclərin dili ilə həm simvolik, həm də birbaşa anlamda təqdimi maraq doğurur. Əsərin əsas süjet xəttini Tanrının zamanı ilə türkləri "birlik" formasında güclü yaratması, sonradan onları gücsüzləşdirmək üçün məqsədli olaraq ayrı salınmaları, Tanrının onları bir daha birləşdirmələri üçün yardım diləməyə getmələri təşkil edir. Bütün bu hadisələri Əhməd Ağaoğlu əsas obraz kimi yaratdığı Şamanın dili izah edir: " ...Yalnız Tanrı için urulan soluklar içten gelir!.. Bil, anla ki bende, sende, bu dağlarda, taşlarda, kuşlarda, ağaçlarda yaşayan bir asıl vardır. Biz o aslın ayrı şekilleriyiz! Aslımız bir olduğu için ayrı ayrı gözüküyorsak hakikatte biriz.. böylece asla çarpan soluk herşeyi kendine rameder " [1. s.54]

Yazıçı simvolik anlamda Kamın (Şamanın) dili ilə dediyi bu fikirlə cövhəri (dili), aslı (kökü), soluğu ("nəfəs")i eyni olan Tanrı övladları sayılan türklər əslə qayıtsalar, birliklərini bərpa etsələr hər şeyi ram edə bilərlər (güclənərlər) mesajını ötürür. Hətta onların "birlik ruhunu" bərpa etmək üçün tarixi yaddaşlarını, vaxtilə böyük güc olduqlarını dəfələrlə yada salmaqdan da çəkinmir. Tanrı dağına getdikləri zaman yolüstü uğradıqları atası Tanrının qulu Ellik olan, Tanrının çox sevdiyi Ulusda gecələməli olarkən qədim türk adət-ənənələrini, zamanilə Türkün mənsub olduğu coğrafi ərazilərin təsvirini verərkən tapmaca şəkilli yarışma metodundan istifadə edən yazıçı oğlan və qızlardan ibarət gənclərin dili ilə türkün milli kimlik duyğularını bir daha qabartmağa səy edir. Qızlar:

---

* Sibir və Altay türklərinin mifologiyasını, dilini, dinini, adət-ənənələrini öyrənən V.İ.Seroşevskinin "Якуты. Опыт этнографического исследования" kitabı 1896-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilmişdir.

Bozkır denizinde oturan
Şimal denizine bağlanan
Yanları batı denizine varan
Etekleri cənub denizine çarpan
Işığın Kil dağı,
Yüzü orta yayla,
Göğsü oddan günəş –
Biliniz, bakalım, bu nedir?

Oğlanlar hemen:

-Türk yurdu! Türk yurdu, diye bağırdılar. [1. s. 59]

Və ya oğlanlar:

Beyaz saçan ayı var
Değişen geceleri...
Düz, güzel ormanları var
Öteki tarafı görünmez
Uzunluğu ölçülmez
Çiçekli otlar taşıyan
Düz yerleri var!

Qızlar tapa bilməyincə, oğlanlar: "Sekiz köşeli ana kainat"-deyə bağırdılar. [1. s. 59]

Əsərdən gətirilən bu parçalarda Əhməd Ağaoğlunun Türklərin tarixən mənsub olduqları geniş yerləşmə məkanlarının coğrafi xəritəsini bədii fiqurlardan məharətlə yararlanaraq etdiyi təqdimatının da əsas qayəsi "kökə", "özə" qayıtmaq üçün "milli kimliyi"ni dərk etmək, dədələrinin mənsub olduğu, at oynatdığı torpaqları, vaxtilə türklərin sahib olduqları maddi və mənəvi üstünlükləri xatırlatmaq və yaddaşı oyatmaqla "türk birliyinə" çağırış kimi ali məqsədə xidmət etməsi diqqət çəkir: "Vaxtilə böyle değıldi, Tanrı kulluğı vardı. Karakurum budunu korkmazdı, özü - sözü birdi, il esirgenirdi, arada hove ve imecilik (yani umumun herkese yardımını) vardı, birisi diğərinin hayrına koşardı, birlikde koşardı, birlikde oturulup birlikde kalkılırdı. Ve işte o zamanlar Karakurum **sağa sola, arkaya ve öne ağa** idi! Fakat sonraları düzen bozuldu: İli aranmaz oldu, herkes başına kaldı... Karakurum yıkıldı ve budunu zelil oldu. [1. s.62]

Əsərdən gətirdiyimiz bu parçada Əhməd Ağaoğlunun həm qürurunun, həm də qəlb göynədən "ahı"nın şahidi oluruq. Aşağıdakı xronologiyaya diqqət etsək, yazıçıya haqq vermiş olarıq: Şaman oğulları (875-999)*, Qəznəvilər (963-1187), Səlcuqilər (XI-

* Əhməd Ağaoğlunun "İranda Türk dövlətləri" əsərində "Şamanlar" türk sülaləsi kimi, kitabın izahlar hissəsində isə hakimiyyətdə olan ilk fars sülaləsi kimi qeyd olunub. (Ağaoğlu. 2007: 124 və 365)

XIV), Çingizilər (VI) , Xarəzmşahlar(1067-1224), Atabəylər (1136-1250), İlxanilər (1256-1336), Osmanlılar (1299-1922), Teymurilər (1370-1506), Qaraqoyunlular (1375-1468), Ağqoyunlular (1376-1508), Səfəvilər (1501-1524), Əfşarlar (1736-1802), Qacarlar (1794-1925), və s. bütün adları çəkilən bu türk qövmünə aid sülalələr Yaxın və Orta Şərqdə, Qafqazda, Azərbaycanda, Hindistanda, Əfqanıstanda, Pakistanda, Mesopotamiyada, İranda və s. geniş ərazilərin Əhməd Ağaoğlu təbircə desək: “sağın, solun, önün, arxanın” ağası idilər. Hətta onun: “Birisi digərinin xeyrinə çalışdılar. Birlikdə oturub, birlikdə qalxardılar” fikri vaxtilə bu “birliklərin” mövcud olduğu faktının bədii üslubda təqdimidir.

Tarixdən bildiyimiz kimi ilk Türk xaqanlığı (birliyi) səhra xanlıqları arasında yaranıb. Bu da tarixi mərhələnin 556-603 illərinə təsadüf edir. Sonradan Xəzər xanlığı, Karluq xanlığı, Tyan-Şandan Türkeş xaqanlığı, Aşina tayfası da bu “birliyə” qoşulublar. Amma sonradan Türkün qüdrətlənməyini hər zaman özləri üçün təhlükə kimi qəbul edən ətraf güclər “siyasi oyunlar” sayəsində onlar arasında məqsədli ixtilaf yaradaraq, çəkişmələr və qarşıdurmalarla Türk xanlıqlarını parçalamaqla zəiflətməyə müvəffəq olurdular.

Türk tayfaları dünyada ən güclü və cəsur döyüşçüləri ilə tanınan yenilməz, qüdrətli və güclü orduya sahib idilər. Türk tayfaları yenidən, dəfələrlə bu gücləri birləşdirərək “birlik” yaratmaq istəsələr də alınmayıb. Çünki, hər tayfa özünü güclü saydığından və özünü “birliyin” başında görmək istədiyindən, hər dəfə bu məsələ çəkişmələrlə, iğtişəşlərlə müşayiət olunduğuna görə bu istək yarımçıq qalıb. Hələ VI əsrdə İltis xan tərəfindən çağrılan Qurultayda Mengu daşa döyülən “BİRLİK” möhürünü, Güntəkinin yazdığı “Birlik Nizamnaməsini” bu səbəbdən həyata keçirə bilmədilər.

Əhməd Ağaoğlu Türk tayfaları arasında baş vermiş bu tarixi hadisələri bədii üslubda əsərinə gətirməklə, onların daha təsirli və insan duyğularını oyadan bir tərzdə təqdimi ilə həmin hadisələri yaxşı dərk etdirməyə çalışmaqqla yanaşı, Türkün ədəbi tarixini, ədəbi yaddaşını yaratmağa nail olmuşdur. Məsələn, mifoloji süjet əsasında formalaşan “Tanrı dağında” əsərində yazıçı öz fikirlərinin təqdimində mifoloji məkanlardan, obrazlardan, simvol və rəmzlərdən çox ustalıqla istifadə etməklə Türk tarixində baş verən hadisələrin acı həqiqətlərini ədəbi yaddaşa həkk etməklə bu yanlışların bir daha təkrarlanmaması üçün gələcək nəsillərə ötürmüşdür. Yazıçıya görə “Türk birliyini” yaratmaq üçün türk sülalələrində milli şüur (kimlik) formalaşmamışdır. Onun fikrincə: “Şərqi bütün tarixi isbat edir ki, əgər türk sülalələrində milli şüur olsaydı, bütün bu cərəyanlar türkcə olacaqdı və bu surətlə türk irqi milliləşərək bütün şərqi hakim olacaqdı. Əlişir Nəvainin əsəri isbat edir ki, türk lisanında böylə bir irqi gələcəyə daşımaq və bəsləmək qabiliyyəti vardı. Fəqət nə yazıq ki, məhz bu şüur olmamışdır.”[2. s.4-5]

Bəzən Əhməd Ağaoğlunun əsərlərinə diqqət etdikdə “Türk birliyi” məsələsində **fikirlərinin haçalandığının** şahidi oluruq. Məsələn, **bu haçalanma iki istiqamətdə həm də iç-içə inkişaf edir.** Zamanı ilə mövcud olan “Türk birliyinin” dağılmasının və yenidən yarana bilməməsinin səbələri haqda yazıçının əsərlərinə istinadən gəldiyimiz yekun nəticə aşağıdakılardır:

1. Milli şüurda “türk birliyi” anlayışının tam formalaşmaması;
2. Türkün birləşməsi sayəsində güclənməsindən vahiməyə düşərək, hər vəchlə mane olan kənar qüvvələrin (siyasi oyunlar) aktivliyi.

Əhməd Ağaoğlunun əsərlərində Türk tarixinin acı həqiqətlərini göstərən **bu iki səbəb** paralel inkişaf etdirilərək, onun yaratdığı dəhşətli nəticələri (sibir türklərinin, kırım türklərinin və b. assimilyasiya edilmələrini) sətiraltı anlamlarda, mifoloji yanaşmalarla təqdiminə çalışma cəhdlər yazıçının sənətkarlıq qabiliyyətini təcəssüm etdirir. Məsələn: Kamlar (Şamanlar) Tanrıya dağılmış birliyi yenidən bir araya gətirmək üçün yalvarıb, yol göstərmələrini xahiş edincə, cavabında Ulu Toyon demiş: “- Yolmu göstərim? **İllər arasında, seni benimsədim. Tanrı ilisen dedim, budunların budunu ol, klavuzluk yap,** yaratılışı koru, ben de senin yanında olum, yaratılış üzərindəki ağalığını koruyayım!.. Bu söz birliyinə sen baktıqca ben de sana baktım, yardımçın oldum, dünyanın bir ucundan öteki ucuna kadar her yana adamlıq götürdün, bahtiyarlıq verdin. Fakat bir zaman geldi ki sen bu söz birliyinə bakmadın, beni unuttun... Sonra sende istek de kalmadı, babalarımızda istek vardı və dünyanın bir ucundan ötekine ok kibi sıçradı!.. Çünki istek, bütün zorların, bütün küvvətlərin annesidir... Fakat sen onu kaybettin, zorbalara uydun! Zorbalığa tapdın!..[1. s. 67]

Əsərdən götürülən bu parçada “zorbalığa tapdın” deyimini ilə yazıçının kənar təsirlərə işarəsi aydın görünməkdədir.

Əhməd Ağaoğlunun “Könülsüz olmaz” əsərində də türkçülük və “türk birliyi” ideologiyasının yarana bilməməsi məsələlərinə olan yanaşmasında səbəb kimi açıq aydın kənar təsirlərin rolunu qeyd etməsi zaman və məkan baxımında doğru gələn nəticə dəyəridir. Bütün bu təhlillərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, “türk birliyinin” yaranması üçün zəmin ola biləcək “milli şüurun”, “milli kimliyin” formalaşma bilməməsi də məhz bu kənar qüvvələrin apardıqları iyrenc siyasətlə birbaşa bağlı idi. Çünki, bu məlun qüvvələr hər zaman “parçala, hökm sür” devizi ilə özlərini siyasi arenada saxlaya bilən, başqalarının arasına nifaq salmaqla qardaş qırğınından həzz alan misgintlərdir.

“Könülsüz olmaz” əsəri eyni zamanda “Türk birliyi”nin gerçəkləşəcəyinə qəlbən, ruhən inan və gələcək nəsli də bu simdə kökləyən bir Turan sevdalısının arzularının köksidir. Əhməd Ağaoğlu “türk birliyi” ilə bağlı öz arzularını Turqut obrazı vasitəsilə,

hayqırmaqla: -“Ah, zalımlar! Ah, alçaqlar! Bir gün gələcək cəzanıza çatacaqsınız!”- bəyanı ilə istibdadın gələcək taleyinin dəqiq düsturunu vermişdir. Bu istibdadın mənəgənsində “milli kimliyini” belə tanıma səadətindən məhrum edilmiş, bütün maddi və mənəvi sərvətlərinin rus imperiyası, fars şevonizmi və s. bu kimi insanlıqdan kənar güclər tərəfindən sahibləndiyi türk xalqlarının da bu zümlərdən qurtula biləcəyinə böyük inam bəsləyərək: “Ah kardeşim ne mutlu günler olacak! Nihayet Türkler de diğerleri gibi baskı ve esaretden kurtulacaktır. Herkes gibi özgür ve onurlu bir hayat yaşayabileceğiz.”- ideyasını aşılır. [1. s. 91]

XX əsrin əvvəllərində Əhməd Ağaoğlu tərəfindən deyilmiş bu fikirlərin çağdaş günümüzlə eyniliyi insanı yaxşı mənada təəccübləndirir. Belə ki, bütün türk dünyası kənar güclər tərəfindən zaman-zaman özlərinə qarşı aparılan iyrenc siyasi oyunlarının şahidi olunca və bu həqiqətləri dərk edincə “milli şüurun” oyanması mərhələsini arxada qoydu-lar. Onun yaradıcılığından ana xətt kimi keçən ” türk birliyi” ideyası başda Azərbaycan və Türkiyə dövlət başçıları olmaqla, bütün türk dövlətləri tərəfindən böyük sürətlə həyata keçirilmə prosesinə qoşulub.

Rahat uyu, TURAN SEVDALISI! Biz zülm və əsarətdən xilas olmuşuq. Sərbəst və şərəfli həyat yaşayırıq.”

Tədqiqatın metodu: tarixi-müqayisəli

Tədqiqatın məqsədi: Əhməd Ağaoğlunun Türk birliyi idealının tarixilik və müasirlik kontekstində incələmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığından ana xətt kimi keçən “türkçülük” və ” türk birliyi” idealını əsərlərə dayanaraq, sətiraltı, simvolik, rəmzi anlamlarını açmaqla, türk tarixində baş verən acı həqiqətlərin xronologiyasını izləməklə təhlil etmək.

İstifadə olunmuş mənbələrin siyahısı:

1. Ağaoğlu Ahmet:”Ben neyim”.”Tanrı dağında”. Ağaoğlu Külliyyatı:1, İstanbul, 1939, 69 s.
2. Ağaoğlu Ahmet: “İran ve İnkilabı”.Ağaoğlu Külliyyatı: 3, Ankara. Zerbamat Basımevi, 1941, 118 s.
3. Ağaoğlu Ahmet: “Gönülsüz olmaz”. İstanbul. Güven Basımevi, 1943, 48 s. "İkinci basış"
4. Ağaoğlu Ahmet: “Bir türkçünün trajik öyküsü.” (Hüseyn Sadoğlu) Türk Yurdu dergisi, Ocak 2011 – Yıl 100 – sayı 281. <https://www.turkyurdu.com.tr>

5. Ağaoğlu Əhməd bəy “Qafqazda milli məsələ”. Məqalələr toplusu. Bakı, “Mütərcim”, 2019, 276 s.
6. “Nəhəng fikir və əməl adamlarından biri – Əhməd bəy Ağaoğlu”. Bakı, F.Köşərli adına Uşaq kitabxanası, 2019, 35 s.
7. Mirəhmədov Əziz. “Əhməd bəy Ağaoğlu”. Bakı, “Ərgünəş”, 2014, 264 səh.
8. Haklı Salih Zeki. “Ahmet Ağaoğlu'nun Batıləşma düşüncesinde Türkiye'nin toplumsal yapısı ve kültürel deęişimi”. <https://www.dergipark.org.tr>
9. Shissler Holly A, İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye, (Çev. Taciser Ulaş Belge, İstanbul. Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005. 369 s.

РЕЗЮМЕ

ПОЭТИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ ТВОРЧЕСТВА АХМЕДА АГАОГЛА

Назакат Гусейнова

доцент

Идея «тюркского единства» и «тюркскости» – главное направление творчества Ахмета Агаоглу. В его произведениях мы встречаемся с представлением этой идеологии и в подсознательно-символическом, и в прямом, и в аллегорическом смысле, что считается целесообразным с точки зрения времени и пространства.

Время от времени державы, опасавшиеся существования и объединения тюрков, в основном всеми силами пытались заставить их забыть свой язык. Потому что «язык» – бытие каждой нации. Нация, позабывшая свой язык, считается уничтоженной. Тюркские народы испытали на себе горькие последствия этого гнета во время арабского, персидского и русского вторжения. Они, претерпев все страдания, сохранили свой язык даже в период преобладания арабского, персидского и русского языков, когда тюркский был запрещен, а переписка велась в основном на других языках. Даже сейчас тюрки, живущие в Иране, сохраняют родной язык в тяжелейших условиях, без своих школ и университетов.

По словам Ахмета Агаоглу: «причиной существования наций является не культура/цивилизация, а конкретное бытие нации, и прежде всего – языка. Иными словами, факторы, создающие и поддерживающие «национальную идентичность», являются не духовными, а материальными».

Ключевые слова: Ахмет Агаоглу, «тюркское единство», «тюркскость», идеал, национальная идентичность.

SUMMARY

Poetic features of Ahmet Agaoglu's creativity

Nazakat Huseynova

Assistant Professor

The idea of "Turkic unity" and "Turkishness" is the main direction of Ahmet Aghaoghlu's creativity. In his works, we meet with the representation of this ideology both in the subconsciously symbolic, and in the direct, and in the allegorical sense, which was considered appropriate from the point of view of time and space.

From time to time, the turkophobic powers, fearful of the existence and unification of the Turks, tried with all their might to make them forget their language. It was because "language" is the existence of every nation. A nation that has forgotten its language is considered destroyed. The Turkic peoples experienced the bitter consequences of this oppression during the Arabian, Persian and Russian invasions. They, having endured all the suffering, retained their language even during the period of the predominance of Arabic, Persian and Russian, when Turkic was banned, and correspondence was conducted mainly in other languages. Even now, the Turks living in Iran preserve their native language in the most difficult conditions, without their schools and universities.

According to Ahmet Aghaoghlu: "The reason for the existence of nations is not culture/civilization, but the concrete existence of the nation, and above all, the language. In other words, the factors that create and maintain "national identity" are not spiritual, but material".

Key words: Ahmet Aghaoghlu, "Turkic unity", "Turkishness", ideal, national identity.

Rəyçi: Professor Vaqif Sultanlı

**ANARIN TƏRCÜMƏ YARADICILIĞI MÜQAYISƏLİ
ARAŞDIRMA PREDMETİ KİMİ: BƏDİİ VƏ ELMİ FUNKSIONALLIQ**

GİRİŞ

Hər bir yazıçının bədii tərcümə yaradıcılığı bir sıra məsələlər baxımından bədii və elmi funksionallıq kəsb edir. İlk sırada şübhəsiz ki, yazıçının ədəbiyyat anlayışı durur. O mənada ki, onun ana dilində səsləndirmək üçün seçdiyi əsər təsadüfi səciyyə daşımır. Daha doğrusu, yazıçı dünya ədəbi irsindən seçdiyi əsəri öz ana dilinə bağışlamağı, bu əsərin həmin dildə milli ədəbiyyatın xəzinəsində qalması arzulayır. Təsəvvür edin, Dostoyevski, Tolstoy, Gertsen, Şekspir, Sofokl, Coys, Kafka, Taqor və sair dahilərin şah əsərlərinin tərcüməsinin onun adına olmasını hansı yazıçı arzulamaz. Ancaq bədii tərcümə sözün yaxşı mənasında “təkrarlanan” hadisədir. Yəni, bir əsəri, deyək ki, Şekspirin “Hamlet”ini bir neçə müəllif tərcümə edə bilər. Yaxud, Alber Kamünün hər hansı romanını bir neçə tərcüməçi çevirə bilər. Bu halda bir əsərin ayrı-ayrı tərcüməçilər tərəfindən ana dilinə çevrilməsi müsbət hadisədir, həmin əsərin ən müxtəlif bucaqlardan, bədii dünyagörüş nəzər nöqtəsindən dəyərləndirilməsidir. Bu halda tərcümə edilən əsər birbaşa bədii funksionallıq qazanır. Tərcümə variantları artdıqca bədii funksionallığın dərəcəsi də yüksəlir. Bədii funksionallıq isə öz növbəsində elmi funksionallığı doğurur və dərinləşdirir. Xarici dildə olan bədii əsər ana dilinə tərcümə edildikdə onun aid olduğu, onu doğan ədəbi mühit, estetik qavram və şərtlər haqqında suallar meydana gəlir. Bütün dünyada Şekspir, yoxsa Dostoyevski polemikası bu əsnada, məhz belə bir müstəvidə yaranıb. Əsərləri tərcümə edildikcə oxucular və filoloqlar onların üslub və estetik platformaları arasındakı kəskin fərqi hiss etmiş, bu iki dahi yazıçını doğuran şərtləri dərinləndirən öyrənmək istəmişlər. Və beləliklə, bu iki qüdrətli yazıçının ədəbi mühiti və müasirləri haqqında daha dərin bilgiyə ehtiyac yaranmışdır. Çox maraqlı yazıçıların və üstəlik son dərəcə maraqlı əsərlərin ana dilinə tərcüməsi maraqlı və filoloji dairəni genişləndirir. Əgər yapon, yaxud Çin ədəbiyyatından hər hansı mükəmməl estetik platformalı, poetik sistemi modern xüsusiyyətlərə malik nümunələr tərcümə edilirsə, bunun ardınca o əsərlərin yaranma, yazılma şəraiti, ümumən yapon, yaxud Çin ədəbiyyatı haqqında sistemli məlumatların olmasına ehtiyac yaranır. Yəni, bədii tərcümə filoloji funksionallıq yaradır.

* BDU. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL., elmi işçi, f.ü.f.d.

Ancaq hər bir yazıçı tərəfindən çevrilən əsərlərin hamısı bu funksionallığı doğurmur. Bunun üçün seçim düzgün olmalı, həm də milli ədəbiyyatın nəyə, hansı estetik plana, hansı modern düşüncə axarını mənimsəməyə ehtiyacı olduğunu bilməliyik. Anar bu mənada necə bir tərcüməçidir? Bununla bağlı əvvəlcə qeyd etməliyik ki, bizdə əsasən iki tərcüməçi tipi var; 1. Ayrı-ayrı müəllifləri, onlardan birinin bütün yaradıcılığını çevirənlər və 2. Tərcüməçilik fəaliyyəti ilə bütün dünya ədəbiyyatının nümunələrini çevrənlər. Yəni, antalogiya tipli tərcümə təcrübəsi. Anar ikinci tipə aiddir. Onun ayrı-ayrı illərdə çevirdiyi həm nəsr, həm poeziya, həm də esse nümunələri dərin bədii və elmi funksionallıq daşıyır. Onun üçün əsas meyar dünya ədəbi fikrini geniş miqyasda təqdim etmək və nümunəni düzgün seçmək əsasdır.

ƏSAS HİSSƏ

Anar altmışıncılar ədəbi nəslində bədii tərcüməyə xüsusi önəm verən yazıçıdır, onun dilimizə çevirdiyi bədii mətnlər dünya ədəbiyyatının şah əsərləri olmaqla mənsub olduqları xalqın bədii təfəkkürünü iki yöndən əks etdirir; 1. Bu əsərlər bədii keyfiyyət baxımından unikaldir, bədii keyfiyyət göstəriciləri yüksəkdir və 2. Dünya ədəbiyyatını öyrənmək, onu həm də öz ədəbiyyatımızla müqayisə kontekstində araşdırmaq yönündən böyük maraq oyadır. Anarın böyük fransız filosofu Sartrdan tərcümə etdiyi esse (“Ekzistensializm humanizmdir”) həmin fəlsəfi cərəyanın mahiyyətini, o cümlədən bizim ədəbiyyata, 60 - cı illər nəsrinə, onun ideya-məzmun və poetikasına göstərdiyi təsiri “oxumaq” üçün mükəmməl nümunədir. Anarın bədii tərcümə yaradıcılığı müqayisəli elmi araşdırma funksiyasına malikdir, buna görə də dəyərli və funksionaldır. Anar özünəməxsus bədii tərcümə laboratoriyası yaratmış bir yazıçıdır, onun tərcümə prosesində əsaslandığı prinsip – seçim prinsipi müxtəlif ədəbiyyatları müqayisəli araşdırmağa geniş imkanlar açır.

Anarın J.P.Sartrdan elədiyi tərcümə təsadüfi sayılmamalıdır. Birincisi bu, proqram səciyyəli essədə bütün dünyada 60-cı illər ədəbiyyatı, kinosu və mədəniyyətinə təsirin iz və şırımları mövcuddur. Alber Kamüdən tutmuş Anar və Yusif Səmədoğluna qədər yazıçıların nəsr əsərlərini götürün, insanın mahiyyəti, varlıq və mahiyyətin nisbəti, humanizm, insan və onun əməli kimi məsələlər məhz həmin essədə əksini tapan fikirlərlə səsləşir. Özü də dərinləndirən. Baxın: *“Mənim təmsil olunduğum ateist ekzistensializm daha ardıcıldır. Biz deyirik ki, varlıq mahiyyətdən əvvəldi. Bu nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, insan əvvəlcə var olur, dünyaya gəlir, ancaq bundan sonra onun mahiyyəti müəyyənləşir. Ekzistensializmə görə insanı ona görə təyin etmək olmur ki, o əvvəl-əvvəl heç nədir. O yalnız sonralar insan olur, özü də özünü necə yaradırsa elə insan olur.*

Beləliklə, heç bir insan təbiəti yoxdur, təbiəti yaradan Allah da yoxdur. İnsan var olur və o, özünün təsəvvür etdiyi kimi yox, olmaq istədiyi kimidir. Ekzistensializmin birinci prinsipi budur. Beləliklə ilk növbədə ekzistensializm hər insana onun varlığını verir və necə olmağının bütün məsuliyyətini də onun öz çiyinlərinə qoyur. Amma biz "insan məsuliyyət daşıyır" deyəndə bu o demək deyil ki, yalnız öz fərdi üçün məsuliyyət daşıyır. O bütün insanlar üçün cavabdehdir. Dostoyevski bir vaxt yazmışdı ki, "əgər Allah yoxsa, deməli hər şey etmək olar". Bu ekzistensializmin də çıxış nöqtəsidir. Doğrudan da Allah yoxsa, hər şey etmək olar, ona görə də insan ATILMIŞDIR, nə öz içində, nə özündən kənar da heç bir dayağı yoxdur. Hər şeydən əvvəl onun bəraəti yoxdur. Əgər doğrudan da varlıq mahiyyətdən qabaqdırsa insan təbiətinə istinad etməklə heç nəyi anlamaq olmaz." (1, 76) Bu dərin və mürəkkəb fikirləri elə Anarın "Macal", "Göz muncuğu", "Otel odası" və sair nəsr əsərləri timsalında araşdırmaq mümkündür. Anar bir qeydinə görə bədii tərcümə fəaliyyətinə 1961-ci ildə başlayıb. Mərhum Araz Dadaşzadə ilə birlikdə hind yazıçısı R.Taqorun "Bağban" kitabını çevirib. Onun tərcümə fəaliyyətində əsas məqsədlərdən biri bütün yazıçılarda olduğu kimi, ana dilinin imkanlarını öyrənmək olub. Şübhəsiz ki, bu yeganə səbəb deyil. Dünya ədəbiyyatının mətnləri həm də tərcümələr vasitəsi ilə bir-birlərini tapır, danışır və dərdləşə bilirlər. Əsas olan bir hind, fransız, ingilis, yaxud çinli yazıçının hansı mənə qatına toxuna bilməsi, həm də necə, hansı müstəvidə toxunması ilə bağlıdır. Anar yazır: "... Məqsəd fərqli epoxaların bir-birindən çox fərqli dil, üslub, təhkiyə vasitələrinin dilimizdə necə səslənməsini, hər cəhətdən bizdən çox uzaq yazıların Azərbaycan türkcəsində ifadə edilməsi üçün dilimizin hansı imkanlara malik olduğunu müəyyənləşdirmək idi. Əlbəttə, yazıların mövzusu, mənası da önəmli idi. Tərcümə üçün mənə bu və ya digər cəhətdən maraqlı və əhəmiyyətli görünən mətnləri seçirdim. Bu mətnlər sırasında bir çox baxımdan mənə çox təsir göstərmiş üç fəlsəfi cərəyana – Sufizmə, Zen-Buddizmə və Ekzistensializmə aid olan parçaların özəl yeri var" (3, 39). Bildiyiniz kimi, müəllifin bu mətnləri məqsədyönlü şəkildə dilimizə çevirməsi özünü daha mükəmməl şəkildə "Göz muncuğu" povestində göstərir. Anarın yaradıcılığını bir bütöv mətn hesab etsək, bu povest həm o bütövün içini, daxili şırımlarını aydın nişan verir, həm də yaradıcı şəkildə təsirləndiyi və mübahisə etdiyi mətnlərin onun yaradıcılığında yerini göstərir. Beləliklə, Anarın bədii yaradıcılığı ilə tərcümə yaradıcılığı bir mühüm paraleldə birləşir: oxucuya bir mətnlə bütün dünyanı, onun dərinə gizlənmiş şırımlarını, üz cizgilərini, insan xarakterlərindəki ən mübhəm yerləri göstərmək...

Anarın seçilmiş əsərlərinin 6-cı cildində onun tərcümələrinin böyük bir qismi toplanıb. Mündəricatda təsadüfi müəllif yoxdur. Həm də təsadüfi olmayan müəlliflərin məhz dilimizdə səsləndirilməli olan əsərlərinin adları var.

Aydın məsələdir ki, hər bir mükəmməl tərcümə illərin təcrübəsindən və öyrənməkdən yaranır. Anarın rus şairi Boris Pasternakdan elədiyi poetik tərcümələr bu baxımdan təqdir edilməlidir. Ona görə ki, Anar Pasternakın şair obrazını bu tərcümələrində olduğu qədər təqdim edə bilib. Yəni, bu tərcümələri oxuduqda, xüsusən, şairin ifadə etmək istədiyi əsas mənanı dilimizə aydın və sərrast çevirməsi dərhal oxucuda belə bir refleks yaradır ki, bəli, bu sözü yalnız Pasternak deyə bilərdi. Onun “Hamlet” şeiri daxili məninin açılması müstəvisində tipik şeirdir.

Yaxşı düşünəblər amma oyunu,
Təkəm riyakarlıq dənizində mən.
Labüddür yolun da qaçılmaz sonu,
Həyat çöl deyil ki, keçib gedəsən. (3, 102)

Məhz bu məqam – şairin şeirə geniş, dopdolu nəfəs kimi ötürmək istədiyi anlam tərcümədə bütün gizlin qatları nişan verir. Həm də düşündürür: Pasternak bu misraları niyə yazıb, onun yaşadığı dövrün hansı kəşif havası belə bir acı həqiqəti üzə çıxarıb və sair.

Sonra:

Yaxşı deyil məşhur olmaq, tanınmaq,
Yüksəklərə bu qaldırmır adamı.
Nə lazımdır arxiv yığmaq, toplamaq,
Matah bilib hər bir cızma-qaranı. (3, 104)

Şair daha sonra deyir ki, yazısız boş yeri varaqda deyil taledə saxlamalısan. Bir gün gələr, ömrün fəsilləri, parçalarıyla bu boş yerlər özbaşına dolar.

Sonra:

Atıb gizli-gizli addımlarını
Mübhəmiyə qərq olasan sən gərək.
Göz gözü görməyən dumanda bəzən
Hər tərəf gizlənib birdən itən tək (3, 106).

Yuxarıda dediyimiz kimi, bu tərcümələr həmin müəlliflərin yaradıcılığının ana xəttini, əsas problemlərini açan nümunələrdir. V.Mayakovskidən tərcümələr də belələrinəndir.

Mətləb hasil oldu,
necə deyərlər
Eşq qayığı məişətdən dağılar
Hesabımız bitdi
və nəyə lazım
siyahı yazım:
Çəkdiyimiz dərdlər, qəmlər, ağırlar...

Görürsən nə dinçdir dünya bu gecə
Göylərə xərac tək ulduz düzüblər
Bax belə anlarda insan danışır
Aləmlə, tarixlə, özü özüylə. (1, 90)

Başqa bir şeir:

***

İstərdim vətənim anlasın məni
Əgər anlamasa neyləmək, nə qəm
Çəp yağan köndələn yağışlar təkin
Ölkəmin yanından keçib gedərəm. (1, 112)

Bunlar kədərli və dərdli misralardır və Anar onları məxsusi havasında təqdim edə bilib.

Bu məqamda bədii tərcümənin anatomiyası ilə bağlı ikinci ciddi məsələ gəlir. Hər hansı mətni niyə tərcümə etmişən və hansı sistemlə çalışmışsən? Bu sualların cavabı bədii tərcümənin bədii və elmi funksionallığını bribaşına şərtləndirir. Bu suallara elə Anarın özü poetik tərcümələrinə yazdığı ön sözdə toxunur: şeir tərcümə edirsənsə, həmin şairin mətni bütün daxili komponentləri ilə Azərbaycan şeiri olmalıdır. “... Ümumiyyətlə şer tərcümələrim üç mərhələdə olur. Birinci mərhələdə şeri sətiri tərcümə edirəm, mənasını, məzmununu, ritmini, ahəngini saxlamaq istəyirəm. İkinci mərhələdə

sərbəst, qafiyəsiz şeirlərlə vəznli, qafiyəli şeirlərin tərcümələri üzərində iş fərqlidir. Qədim dünyanın şeirləri, Çin, Yapon, Koreya, Hind şeirləri, XX əsrin bir çox Qərb şeri sərbəstdir, qafiyəsizdir. Vəznli qafiyəli şeirlərçün ikinci mərhələdə qafiyə axtarıram. Amma elə olsun ki, məna, məzmun, ritm, ahəng pozulmasın, qafiyəyə qurban verilməsin. Bundan sonra həm vəznli, həm sərbəst, həm qafiyəli, həm qafiyəsiz şeirlərin tərcüməsində üçüncü və ən çətin mərhələ gəlir. Necə edəsən ki, orijinalın ruhunu, mənasını, məzmununu, ahəngini, ritmini, qafiyə sistemini — məsələn qəzəlin ya sonetin qediyyə sistemini qorumaqla bu mətni Azərbaycan şeri edəsən?” (3, 149)

Göründüyü kimi, Anarın tərcümə yaradıcılığı bütün yönləriylə müqayisəli araşdırma üçün özül yaradır, onu şərtləndirir və inkişaf etdirir. Məsələn, onun mülahizəsindəki belə bir ayrıntı – *“necə edəsən ki, orijinalın ruhunu, mənasını, məzmununu, ahəngini, ritmini, qafiyə sistemini — məsələn qəzəlin ya sonetin qediyyə sistemini qorumaqla bu mətni Azərbaycan şeri edəsən”* (3, 150) - fikri təhlil edilə bilər. Yəni, şübhəsiz ki, məsələ hər hansı xarici müəllifin şeirini təxmis etmək deyil, daha ciddidir; oxucu tərcümə edilmiş mətni öz prizmasından (sahib olduğu mədəni dəyərlər kontekstindən) maneəsiz, yəni, öz ana dilində yazılmış mətn kimi oxuya bilir, filoloq isə ahəngin ahəngə, ritmin ritmə çevrilməsi kimi qəliz bir məsələni araşdırmağa sövq edilir.

Onun ünlü fransız şairi Giyom Apolinerdən etdiyi “Mirabo körpüsü” şeirinə diqqət yetirək. Bu şeiri Anar rus dilindən çevirib və xatırladaq ki, bu şeirin rus dilinə bir çox tərcümə variantları var, Anar onların birindən istifadə edib. Giyom Apolineri tərcümə etmək, əsrin əvvəllərində ədəbiyyat və mədəniyyətə təsir edən cərəyanları bilməkdən keçir. Həm də şairin şəxsiyyəti və poetik obrazı. Qeyd edək ki, Apolinerin bu şeiri başqa bir tərcüməçi tərəfindən də orijinaldan çevrilib. Tərcüməçi Apoliner haqqında yazırdı: *“...Mirabo körpüsü ” şeiri 1912-ci ildə çap edilir. Bu şeirdə onun qüssəli və kədərli keçmişinin izləri var, bu pıçıltılarla o, keçmişindən qopub ayrılmaq istəyirdi. Zamanın dalğaları içindən keçib vaxtı durdurmaq, ömrünə çökmüş həsrəti dilləndirmək... şeirdə çay, Sena çayı vaxtilə əl-ələ tutmuş sevgililərin qollarının arasından axır. Şeirdə paralellik və əks perspektiv sistemi var: çay necə axırsa və gələcəyə tələsirsə və dərhal da keçmiş olursa, gözlərdəki həsrət bir o qədər sürətlə dərinləşir və insan o dərindən, həsrətin içində boğulur. Apoliner insan həyatının nə qədər faciəli və ümitsiz olduğunu göstərmək üçün, keçmişlə gələcəyin ayrıldığı nöqtəni əslində bitişməyən yaraya bənzədir. Bu sözlər şeirdə işlənməsə də, onun bütün ruhu və intonasiyası onları deyir. Bu şeir Apolinerin Mari adlı sevgilisi ilə faciəvi ayrılığının ifadəsi idi. Və bütün sevdiyi qadınlarla... Bu qadınların hamısı onu atıb getmiş, şair keçmişdən qopub bu günə gələ bilməmişdi. Müharibədə başından yara alanda da keçmişdə idi, kimlik axtarışları və*

mistifikasiya oyunları onu odun-alovun içinə atmışdı..." (5) Anarın əsaslandığı rus variantında şeir çox sərbəst tərcümə edilib. Şeirin birinci bəndinin hər iki tərcüməsini təqdim edirik.

Anarda:

Mirabo körpüsünün altından
Sena axır
Aramla axır, axır
Sevgimizi aparır
Gərək heç unutmayım:
kədər keçib gedəndə
Sevinc gələr yenə də.
Mən qaldım, günəş batdı
Gecədi, gec saatdı... (3, 119)

Digər tərcümədə:

Mirabo körpüsünün altından
Axar Sena çayı
sevgimiz də eləcə...
Bunu deməyə lüzum varmı ki
ən dəhşətli acıdan sonra gəlir
sevinclər
gecə düşər, vurur saat
günlər keçər, mən keçmişdə qalaram... (5)

Bu iki tərcüməni qarşılaşdırmaqda məqsəd onlardan hansının orijinala daha sadıq olmasını sübut etmək deyil (müəyyən mənada hər ikisi sərbəstdir-!), məqsəd dünyanın ən mükəmməl bədii mətnlərini müqayisəli araşdırma müstəvisində öyrənməkdir. Çünki bir şeirin arxasında bir tarix, müəllifin taleyi, ona şeir yazdıran dərdin, ehtiyac və tələbin dərinləri dayanır. Bu mövzunu öyrəndikcə elə ştrix və cizgilər ortaya çıxır ki, oxucu, ya filoloq qəfildən "Mirabo körpüsü" şeirinin içində başqa sirləri də aşkarlamış olur. Bir mənbədə oxuyuruq: "1911-ci ildə Apoliner həbs edilir. Luvrda "Mona Liza" əsərinin oğurlanması faktına görə. Pikasso da şübhəli bilinir. Əsəri Luvrda çalışan bir italyalı rəngsaz oğurlamışdı. Onu 1914 - cü ildə həbs edirlər. Ancaq günü bu günə qədər də Luvrdakı "Mona Liza"nın orijinal olub-olmaması tam məlum deyil. Bu da bir

mistifikasiya... Apolinerin formalist axtarırları dadaist və simvovilstləri ilhamlandırır, faciəvi lirizmi isə Pol Eluar, Nezval və Araqonun ilhamına çınqı atırdı..." (4, 201)

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, Anarın tərcümə yaradıcılığının müqayisəli araşdırma predmeti kimi öyrənilməsi bir sıra ciddi qənaətlərin hasil olmasına gətirib çıxarır. Bunlar aşağıdakılar ola bilər:

1. Bədii tərcümə müxtəlif və fərqli xalqların ədəbiyyatını bir araşdırma və öyrənmə müstəvisinə gətirir, ana dilimizdə normal səslənən bədii tərcümə mətni istər-istəməz orijinalın müəllifinin mənsub olduğu ədəbiyyatı sistemli şəkildə oxuyub mənimsəməyə sövq edir.
2. Tərcümə yaradıcılığı müqayisəli araşdırma predmeti kimi götürüldükdə bədii və elmi funksionallığı şərtləndirir. Əvvəla, Anarın dediyi kimi, bədii mətn ana dilimizdəki bədii mətn kimi səslənir, oxucuya öz mədəniyyətinin bir parçası kimi təsir edir, digər tərəfdən mətndəki əks vektor, yəni onun istər-istəməz başqa bir mədəniyyətin ifadəsi olması faktı oxucuda suallar yaradır, yeni dairə getdikcə genişlənir, tərcümə olunmuş bədii mətn haqqında indiyə qədər yazılanları oxumaq şövqünü yaradır.
3. Tərcümədə variantlılıq, yəni bir bədii mətnin müxtəlif müəlliflər tərəfindən çevrilməsi bədii və elmi funksionallıq faktorunu dərinləşdirir. Müqayisələr müəllifin poetik və ədəbi portretinin detallarını aydınlaşdırır, şairin, yazıçının ədəbi bioqrafiyasının öyrənilməsi dünya ədəbiyyatı haqqında nəzəri problemlərin araşdırılmasına körpü açır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. "Dünya ədəbiyyatı" jurnalı. Anar-80. 2018/1.
2. Ana dili milli varlığın təməli. Elmi araşdırmalar toplusu. Bakı-2023.
3. Anar. əsərlər, VI cild. Nuralan, Bakı-2006.
4. Nağıyeva Şəhla. Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində milli koloritin saxlanması. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı - 1996.
5. <https://kulis.az/xeber/tarix/xeber-14553>

**Anar's translation work as a subject of comparative study:
artistic and scientific functionality**

Samira Mammadli

SUMMARY

The artistic translation creativity of the People's writer Anar is rich and multifaceted. This creativity can be taken as a subject of comparative study in terms of artistic and scientific functionality. The article analyzes Anar's translations of texts of writers and poets of different countries, the translation is considered in terms of accuracy, full transmission of meaning, functional as well as stylistic qualities. It is noted that Anar has translated a large number of artistic texts from world literature into our language. There is not a single outstanding writer of world literature, which would not be spoken in Azerbaijani language in Anar's translation. These translations have a functional character: Anar refers to texts that Azerbaijani readers should know. This arsenal includes essays by famous writers, poetic and prose works that are very popular in the world. Anar pays attention to two main aspects of the translation process: accuracy and artistry. In the article his translated works are compared with the works of other translators, and the regularities of the process of artistic translation on a specific artistic text are determined as far as possible.

Keywords: Anar, artistic translation, world literature, functionality, scientific approach.

Переводческая деятельность Анара как предмет сравнительного исследования: художественная и научная функциональность

Самира Мамедли

РЕЗЮМЕ

Художественное переводческое творчество народного писателя Анара богато и многогранно. Это творчество может быть взято в качестве предмета сравнительного изучения с точки зрения художественной и научной функциональности. В статье анализируются переводы Анара текстов писателей и

поэтов разных стран, перевод рассматривается с точки зрения точности, полноты передачи смысла, функциональных, а также стилистических качеств. Отмечается, что Анар перевел на наш язык большое количество художественных текстов из мировой литературы. Нет ни одного выдающегося писателя мировой литературы, который не был бы озвучен на азербайджанском языке в переводе Анара. Эти переводы носят функциональный характер: Анар обращается к текстам, которые должен знать азербайджанский читатель. В этот арсенал входят эссе известных писателей, поэтические и прозаические произведения, пользующиеся большой популярностью в мире. В процессе перевода Анар уделяет внимание двум основным аспектам: точности и художественности. В статье сравниваются переведенные им произведения с работами других переводчиков, а также по возможности определяются закономерности процесса художественного перевода на конкретном художественном тексте.

Ключевые слова: Анар, художественный перевод, мировая литература, функциональность, научный подход.

Rəyçi:

Dosent Nəzakət Hüseynova

NOVELLANIN INKIŞAF TARIXI

GİRİŞ

Novella yarandığı gündən dünya ədəbiyyatı tarixində hər zaman aktual və maraqlı janr kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Nasirlər həyat həqiqətlərini, gerçəkliyi, müşahidələrini və demək istədiklərini bu janrla daha dəqiq və peşəkarcasına ümumiləşdirə bilmişlər. Janrın imkanları yazıçıdan kifayət qədər bədii ustalığ, ciddi və dəqiq ümumiləşdirmə bacarığı tələb edir ki, bu da onun bir janr kimi ədəbiyyat tarixində əhəmiyyətini artırır.

Novellanın meydana gəlməsi, sonrakı mərhələlərdə aktualıq kəsb etməsi hər zaman ictimai-siyasi hadisələrin gedişatının kəskin dönüş nöqtələrinə, sosial ziddiyyətlərin gərginləşməsi ilə eyni vaxta təsadüf edir. İlk olaraq bu janrın İntibah dövründə yaranan ilkin modelləri bunu söyləməyə əsas verir. Həmçinin sonrakı ədəbi-mədəni mərhələlərdə İtaliya, Fransa, İngiltərə, Rusiya, Amerika, Azərbaycan ədəbiyyatlarında cəmiyyətin həyatının ən qaynaq və ziddiyyətli məqamlarda novellanın çevik təsvir və ifadə vasitələrinə müraciət edilməsi bu fikrin təsdiqinə xidmət edir.

ƏSAS

Özünəməxsus forma və məzmun xüsusiyyətlərinin verdiyi əlverişli təsvir və təhkiyə imkanlarına, fikrin dəqiq və çevik çatdırılmasına görə bu janr mütərəqqi təfəkkürlü söz ustaları ilə geniş xalq kütlələri arasında ən etibarlı körpülərdən biri olmuşdur. Elə bu səbəbdəndir ki, novellanın tarixi təkamülünü və milli xüsusiyyətlərini tədqiq edən alimlərin əksəriyyəti onun xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığını xüsusi vurğulayır, novellanın məhz xalq ədəbiyyatının janrları üzərində inkişaf etdiyini qeyd edirlər. Məsələn, E.Meletinski yazır: "Tamamilə dəqiqdir ki, novellanın ən vacib xüsusiyyəti onun müxtəsərliyidir. Müxtəsərlik novellanı böyük epik janrlardan fərqləndirir. Xüsusilə də roman və povestdən. Əvəzində isə onu nağıla, təmsilə, lətifəyə yaxınlaşdırır".

Daha sonra tədqiqatçı fikirlərini davam etdirərək novellanı nağıldan ayıran, fərqləndirən xüsusiyyətlər haqqında da müddəalarını davam etdirir. Onun düşüncəsinə görə novella nağıldan onunla fərqlənir ki, onda qeyri-adilik və möcüzə yoxdur. Eyni zamanda Şərq və Qərb novellaları arasında müqayisə aparan alim Şərqdə qeyri-adiliklərin

---

* Bakı Dövlət Universiteti, filologiya fakültəsi, doktorant (dissertant).

və sehrin əksər hallarda novellanın da əsas xarakterik xüsusiyyəti olduğunu bildirir. “Novella kiçik hekayə janrlarından ən vacibidir. O, nağıl və lətifə üzərində inkişaf edir. Qərbdə novella Şərqdəkindən fərqli olaraq nağıldan və nağıl xüsusiyyətlərindən daha çox azad ola bilib. Xüsusilə də Çin novellası haqqında demək olar ki, o, mifik hekayətlər əsasında yaranıb və özünün bütün mövcudluq tarixi boyunca fantastik elementlərini qoruyub saxlayıb” (111,16) .

Novellanın poetik hüdudları çərçivəsində yazıçılar oxucuları bədii sözlə silahləndirmiş, onlara yeni və mütərəqqi ideyalar bəxş etmişlər. Bütün bunlar hər bir xalqın ədəbiyyatında novellanın əhəmiyyətini, işlənmə aktivliyini və rolunu kifayət qədər artırmışdır.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda novella sürətlə inkişaf edib gözlənilməz sonluqla bitən hekayəyə deyilir. Sözü lüğəvi mənasında isə novella “yeni xəbər” deməkdir. Novella bir hadisə, yaxud şəraitin müəyyən bir zaman çərçivəsində nağıl edilməsidir. Təsvir olunan hadisə məzmun etibarını ilə bir novellanın hüdudları daxilində tam olaraq bitmiş olmalıdır. Novellada bütün sadalanan məzmun və forma xüsusiyyətləri bir-biri ilə üzvi surətdə bağlanmalıdır.

Novella öz həcminə görə də seçilir. Ən böyük novella adətən iyirmi, yaxud otuz səhifə olur. Bəzi hallarda isə novellanın həcmi cəmi iki-üç səhifədən də ibarət ola bilər. Novellanın əsas uğuru sonun gözlənilməzliyi ilə bağlıdır.

“Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə “novella”nın açıqlaması belə verilib: “Novella - epik janrın kiçik formalarından biri, hekayənin xüsusi bir növü. Bəzən mənşə də olur”.

Novellanın bu şəkildə təqdimatı bir çox milli ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən qəbul olunmuş və dəstəklənmişdir. Məsələn, tədqiqatçı A.Hacıyev novellanın hekayədən fərqləndiyi fikrini bildirərək yazır ki, “sonu görünməyən hadisələrlə bitən xırda təsvir-təhkiyə əsərlərini avropalılar novella adlandırırlar”.

Əlbəttə, novellanın mahiyyəti, spesifikasiyası onun müəyyən məqamda ayrıca janr kimi fərqləndirilməsinə zərurət yaratmışdır. “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə bu janrın xüsusiyyətləri haqqında qeyd olunur ki, “novella insanların davranış və mənəviyyatını obyektiv surətdə, çoxcəhətli və iri planda əks etdirir. Onun məzmunu və forması da bu xüsusiyyətlə müəyyənləşir. Adətən, novellada insanların “şəxsi” hərtəkətləri və həyəcanları, onların şəxsi, məhrəm (intim) münasibətləri təsvir olunur. Amma bu heç də o demək deyil ki, novella sosial və tarixi məzmunundan məhrumdur. Əksinə, Avropada feodal quruluşunun dağılması şəraitində yaranan novellalarda şəxsiyyətin əsarətdən qurtarması və bərqərar olması barədə fikirlər yürüdüldü ki, bunun da mühüm ictimai-

fəlsəfi mənası, əhəmiyyəti vardı. Çünki bunun özü köhnə dünya əleyhinə çıxmaq deməkdir. Bir çox hallarda novellada kəskin konfliktlərin təsviri də buradan irəli gəlirdi”.

Konflikt məsələsinə gəlincə, hələ ötən əsrin ortalarında O.Henrinin novellalarını təhlil edən B.Eyxenbaum yazırdı: “Novella hansısa təzad, uyğun gəlməyən yanlışlıqlar, ziddiyyətlər üzərində qurulmalıdır. Amma bunun özü belə azdır. Öz məğzi etibarilə novella da eynilə lətifə kimi bütün məna ağırlığını sona saxlamalıdır. Aeroplandan atılan mərmə kimi o lazım olan nöqtəni nişan alaraq dayanmadan sürətlə aşağı şığımalıdır. Əlbəttə ki, bu halda mən süjetli novelladan danışırım. Rus ədəbiyyatı üçün xarakterik olan novella-oçerk, yaxud novella nağıl tipini bir kənara qoyuram”.

Novellanın müxtəsərliyi onun bir çox digər xüsusiyyətləri ilə bilavasitə əlaqəlidir. Məsələn, “müxtəsərlik birhadisəliliklə, struktur intensivliyi ilə, müxtəlif assosiasiyaların konsentrasiyası, simvolların istifadəsi və s. ilə birbaşa əlaqəlidir. Bütün bunlar prinsip etibarilə parlaq şəkildə ifadə olunmuş kulminasiyaya doğru irəliləyir – “əyri” kompozisiya məntiqi formasında. Müxtəsərliklə hərəkətlərin reflekslər üzərində, psixoloji təhlil üzərində hakim mövqedə olması tendensiyası da birbaşa əlaqəlidir. Halbuki bizə o da məlumdur ki, sonrakı mərhələlərdə çox gözəl psixoloji novellalar da yaradılıb. Bu cür novellalarda isə “daxili hərəkət” daha vacib idi, lap “mətnaltı” şəkildə olsa da”.

“Lüğət”də novellanın tarixi inkişaf dövrlərində rolundan danışılır. Görünən budur ki, deyilən fikirlərdə zamanın tələbindən irəli gələn sosialist ruhu müəyyən məqamlarda qabarıq şəkildə əks olunub.

Novella janrından istifadənin daima yüksələn xətlə davam etməsi ictimai-siyasi hadisələrin aktivləşdiyi vaxtlara təsadüf edir. Amma hər bir yazıçının, novella müəllifinin məqsəd və dünyagörüşündən asılı olaraq janrın mövzu və məzmunu dəyişə bilər. Yazıçılar öz novellalarında aid olduqları bədii yaradıcılıq metodlarına, ədəbi cərəyanlara görə müxtəlif mövzulardan istifadə etmişlər.

Hekayə janrı haqqında danışarkən, onun bir növü kimi novelları fərqləndirmək və izahatını vermək, demək olar ki, ənənə halını almışdır. İstənilən halda, novelladan danışarkən, əvvəlcə hekayə janrı haqqında ümumi şəkildə söz açmaq ehtiyacı da duyulur. Məsələn, real həyat hadisələrinin kiçik bir epizodunu əks etdirmək baxımından ən çevik və geniş yayılan forma kimi hekayənin fərqləndiyini bildiren M.Əliyev bu qənaətə gəlir ki, “hekayədə hər hansı bir insanın başına gələn xarakterik və tipik hadisə obrazın daxili aləmini açmaq üçün vasitəyə çevrilir. Kiçik bir əhvalat, özünəməxsusluğu ilə seçilən kiçik bir hadisə hekayənin mövzusuna çevrilə bilər... Kiçik həyat lövhələrini göstərmək baxımından hekayə janrının imkanları genişdir”. Hekayə janrı haqqında bu

kimi fikir və təhlillərdən sonra tədqiqatçı vurğulayır ki, “novella da elə hekayədir. Yalnız bir fərqi var ki, burada hadisələr oxucunun gözləmədiyi bir sonluqla bitir”.

Ədəbiyyatşünas alimlərdən R.Əliyev qeyd edir ki, “hekayə nəsr janrları içərisində daha qədimdir. Bu janra məxsus süjetlərdən tədris, tərbiyə və təhsil məqsədləri üçün istifadə edildiyindən onlar ən qədim dövrdən toplular şəklinə salınmış və dərslik kimi istifadə olunmuşdur. “Kəlilə və Dimnə” kimi hekayə topluları çox qədim dövrlərdən məlumdur. Dini ədəbiyyatda hekayələr, adətən, peyğəmbərlərin, müdriklərin, siyasətçilərin, dövlət adamlarının həyatına aid edilən ibrətamiz, tərbiyəvi və idraki mənalı yığcam süjetlərdir. Bu süjetlər bir qayda olaraq müxtəlif dillərdə olan folklorda təkrarlanır. Belə təkrarlar süjetlərin qədimlərdən bəri toplular şəklində yayılması ilə də bağlı ola bilər”(31,301).

Tədqiqatçılardan Mir Cəlal Paşayev isə yazılı ədəbiyyatda hekayəni şifahi xalq ədəbiyyatında geniş şəkildə istifadə olunan nağılla eyniləşdirir. O, rus ədəbiyyatında “rasskaz”, italyanlarda “novella” deyilən bu janrın məzmununa görə, əsasən, realist bir əsər olduğu qənaətinə gəlir. Avropa ədəbiyyatında yaranmış hekayələrin janr və tarixi xüsusiyyətlərini ümumi planda işıqlandıran tədqiqatçı yazır ki, “Hekayə xırda şəkilli epik əsərlərin əsas janrıdır. Hekayədə səciyyəvi, ibrətli, ictimai mənası olan həyatı bir əhvalat, bir, ya iki qəhrəman götürülür, məhdud bir zaman, məkan daxilində yığcam, bitkin, realist bədii təsvir verilir”.

Tədqiqatçının janr haqqında əsas qənaəti budur ki, hekayə realist zəmin üzərində qurulur. O, hekayə janrı ilə bağlı araşdırmasını davam etdirərək qeyd edir ki, “A.P.Çexov rus ədəbiyyatında hekayənin ustası sayılır. “İvan iliçin ölümü” (Tolstoy), “Ovçunun qeydləri” (Turgenev), “Qılaflı adam”, “Dəhşətli gecə” (Çexov), “İtaliya nağılları” (M.Qorki), “Həyat eşqi” (Cek London), “Madmazel Fifi” (Mopassan), “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal” (C.Məmmədquluzadə), “Şeyx Şaban”, “Qiraət” (Ə.Haqverdiyev) ümumi şöhrət qazanmış, müəyyən dövrün və ictimai dairələrin səciyyəsinə dürüst göstərən klassik hekayələrdir”.

Sonda M.C.Paşayev novellanın “hekayə” ilə eyni olması qənaətinə gəlir. O, novella ilə hekayənin fərqlinin olmadığını vurğulayaraq fikirlərini belə ifadə edir: “Çox zaman ədəbiyyatçılar hekayə ilə novelları ayırırlar. Ancaq əslində bunlar bir janrdır. Bizim “hekayə” dediyimizə Avropada “novella” deyirlər. Bəzən novelları bir cəhətdən dramatik gərginlik, intizar və gözlənilməz hadisə təsviri ilə səciyyələndirirlər. Ancaq bu heç də o demək deyil ki, həmin xüsusiyyətlər hekayədə olmur. İstər A.Çexovun, istərsə də C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin hekayələrinin çoxunda həmin xüsusiyyətləri görmək mümkündür. “Bomba” (Ə.Haqverdiyev), “Buz heykəl” (Ə.Məmmədخانlı) hekayələrində həm intizar, həm də gözlənilməz nəticələr verilir”.

Fikrimizcə, M.C.Paşayevin qənaətləri daha dəqiqdir, dürüstdür. Burada tədqiqatçı məsələnin mahiyyətini aydın şəkildə əks etdirir. Bu qənaətə gəlirik ki, novella epik növün janrlarından olub, nəslə yazılır, hekayənin məzmunca bir formasıdır. Onu hekayənin digər şəkillərindən fərqləndirən xüsusiyyət ondakı məzəlilik, hadisənin qeyri-adi sonluqla, gözlənilməz nəticə ilə bitməsidir. Bu fərqləndirmə janr yox, məzmun fərqidir.

Ədəbi janrların tarixi inkişafını diqqətlə təhlil etdikdə görürük ki, hər bir janrın tarixi təkamülü, inkişaf xətti onun mahiyyəti ilə üst-üstə düşür. Eyni sözləri novella janrı haqqında da demək mümkündür. Dünya xaqalarının ədəbiyyatında tarixən bu janra tez-tez müraciət olunmuşdur.

Ədəbiyyatşünaslar hekayənin janr kimi mənşəyinin qədim yunan ədəbiyyatına qədər gedib çıxdığını bildirirlər. Təhlillər göstərir ki, müasir novella tipinin yaranması İntibah dövrü mədəniyyətinin və tərəkürünün, sosial, bədii tələbatının və zərurətinin nəticəsi oldu. Bu tarixi və mədəni zamanda bütün zehni əmək sahələrində olduğu kimi, ədəbi janrlarda da forma və məzmunca yeniləşmə hadisəsi baş verdi. Ədəbi janrların tarixi inkişafını diqqətlə təhlil etdikdə görürük ki, hər bir janrın tarixi təkamülü, inkişaf xətti onun mahiyyəti ilə üst-üstə düşür. Eyni sözləri novella janrı haqqında da demək mümkündür. Dünya xaqalarının ədəbiyyatında tarixən bu janra tez-tez müraciət olunmuşdur.

Ədəbiyyatşünaslar hekayənin janr kimi mənşəyinin qədim yunan ədəbiyyatına qədər gedib çıxdığını bildirirlər. Təhlillər göstərir ki, müasir novella tipinin yaranması İntibah dövrü mədəniyyətinin və tərəkürünün, sosial, bədii tələbatının və zərurətinin nəticəsi oldu. Bu tarixi və mədəni zamanda bütün zehni əmək sahələrində olduğu kimi, ədəbi janrlarda da forma və məzmunca yeniləşmə hadisəsi baş verdi.

Dünya ədəbiyyatının ümumi təhlili ilə məşğul olan alimlər əksər hallarda qeyd edirlər ki, "Bu da bir həqiqətdir ki, Avropa ədəbiyyatında antik yunan mədəniyyətindən sonrakı ən böyük mərhələ məhz İntibahdır. Bu tezi də əlavə etmək lazımdır ki, F.Engelsin təsdiq etdiyi kimi, Avropada Yeni Dövr yunanlara qayıtmaqla başlayır. Üç böyük mərhələ də məhz bu fikirlə bağlıdır: İntibah dövrü, Maarifçilik dövrü və XIX əsr...". Novella xüsusi bir janr kimi ilk dəfə XIV-XV əsr İtalya ədəbiyyatında görünməyə başladı. Janrın ilk və ən qüdrətli nümayəndələrindən biri İtaliya yazıçısı və şairi Covanni Bokkaççodur (1313-1375). Yazıçının "Dekameron" əsəri İntibah humanizminə aid nümunələr arasında daha məşhurdur. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, "İtaliyanın ikinci böyük humanisti Bokkaçço Petrarkadan sonra özünün kiçik janrı olan novella yazmaqla şöhrət tapmışdır. Ən çox iki şəxsiyyətin (Dante və Petrarka) xeyirxah təsirini görmüş, birindən poeziyanın sirlərini, digərindən isə elmin dərinliklərini öyrənmişdir. O, əlbəttə,

nə Dante, nə də Petrarka şöhrətini təkrar edə bilməmiş, lakin istedadlı novellist kimi ədəbiyyat tarixinə daxil olmuşdur”.

“Dekameron”un tərkibinə müxtəlif məzmunlu novellalar daxildir. Burada novellalar sətiraltı mənə, praktik zarafatlar və həyat dərsi xarakterli məlumatlarla zəngindir. Bütün cəhətləri ilə bərabər, əsər çox böyük ədəbi dəyərə malikdir. Bir çox sonrakı dövr ədəbi nümunələrinin yaranmasında “Dekameron”un böyük təsiri olmuşdur. Məsələn, XIV əsrdə yaşamış və sonrakı əsrlərdə müasir “ingilis ədəbi dilinin banisi” kimi də tanınan yazıçı C.Çoserin (1340-1400) “Kenterberi hekayələri” əsərinin yaranmasında “Dekameron”un rolunun olması təsdiq edilmiş faktdır. Bu barədə Z.Ağayev yazır: “Cefri Çoser öz şah əsəri olan “Kəntiberi nağılları”nı XIV əsrin məşhur italyan yazıçısı Covanni Bokkaççonun “Dekameron” əsərinin birbaşa təsiri altında qələmə almışdır (əvvəlcə Çoser həmin əsəri London dialektinə tərcümə etmişdir)”.

Çoser özü şəxsən Bokkaçço ilə görüşmüşdür. Və yəqin ki, bu münasibətlər gələcəkdə “Kenterberi hekayələri”ni yazarkən Çosərə istiqamət vermişdir. “C.Çoser yüzillik müharibədə fəal iştirak etmiş, fransızlara əsir düşmüş və qürbətdə vaxtını boş keçirməyib kurtuaz ədəbiyyatını dərinləndirən öyrənmişdir. Bu zaman imkan tapıb İtaliyada olaraq Bokkaçço və Petrarka ilə görüşmüşdür”.

Bundan başqa, “Dekameron” həm də həmin dövrdə yaşamış insanların həyat tərzini ilə bağlı ən dəyərli mənbələrdən biri hesab edilir. İtalyan dilinin Florensiya ləhcəsinin jarqon versiyasında yazılmış “Dekameron” erkən italyan nəsrinin şah əsəri kimi dəyərləndirilir.

Əsərin adı Bokkaççonun yunan filologiyasına bağlılığını sübut edir. “Dekameron” sözü iki yunan ifadəsinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir ki, bunlardan “deka” “on”, “hemera” isə “gün” mənasını verir. Ümumilikdə, “dekameron” sözü “on gün” mənasını ifadə edir.

Əsərin məzmunu bundan ibarətdir ki, İtaliyada Qara ölümün hökm sürdüyü dövrlərdə yeddi gənc xanım və üç cavan oğlandan ibarət gənclər qrupu yayılmış xəstəlikdən Florensiyaya qaçaraq, şəhər kənarında yerləşən bir malikanədə məskunlaşırlar. Həmin müddət ərzində hər gün on nəfərin biri bir hekayə danışır. Beləliklə, gənclər ümumilikdə 100 novella danışirlar.

Bu müddət ərzində gənclərin biri bir günlük kral, digəri kraliçə olur. Günün kralı seçilmiş gənc həmin gün danışılacaq hekayələrin mövzusunı seçir və digər qərarları qəbul edir. Yalnız gülməli hekayələr danışaraq gənclərin kefini açan Dioneoya mövzudan kənara çıxmağa icazə verilir.

Əksər tədqiqatçılar bildirirlər ki, Dioneo müəllifin özünün fikirlərini ifadə edir. Hər gün gənclərin hekayələrinə keçilməzdən əvvəl günün qısa təsviri verilir, onların etdikləri

işlərdən danışılır və gənclərin seçdiyi mövzuya qısa giriş edilir. Gənclərin nəql etdikləri kiçik novellaların tərkibinə bəzən mövzuya uyğun olan italyan xalq nəğmələrinin sözləri də daxil edilmişdir. Bokkaçço mövzuları elə seçmişdir ki, danışılan hekayələr ya bir-birinin davamı kimi qəbul edilir və əsər sadəcə hekayələr toplusu xarakteri daşımır. Hekayələrin məzmununun əsasında xəsislik və dini xürafata rişxənd, italyan aristokratiyası və yeni zənginləşənlər arasındakı fərqlər, səyyahların sərgüzəştləri dayanır.

Bokkaççoya qədər italyan ədəbiyyatında mövcud olmuş nəsr “Dekameron”la öz mükəmməl formasına çatmışdır. Bu əsər İntibah nəsrində yeni yol açmışdır. “Dekameron” xalq arasında yayılmış azad sevgi haqqında şirin novellalardan ibarətdir. O, istifadə etdiyi yüz novellasının süjetini İtaliya xalq ədəbiyyatından götürmüşdür. Özlüyündə bu fakt və Bokkaççonun yunan ədəbiyyatına bələdiyyə janrın mənşəyinin xalq ədəbiyyatından və yunan mədəniyyətindən gəldiyini sübut edən əsas amillərdən biri kimi dəyərləndirilir.

Əsəri oxucular üçün daha maraqlı edən novellaların cazibədar süjetləri, parlaq obrazlar və latın dilindən fərqli olaraq xalqa yaxın olan təbii italyan dilidir. Məşhur Orta əsrlər fabulalarının qeyri-ənənəvi məzmun xətti və ümumi ideya istiqaməti əsərin novator xüsusiyyətlərini təşkil edir. “Dekameron” İntibah humanizmi üçün yeni sərhədlər açdı. Bokkaççonun diqqət mərkəzində olan şəxsiyyətin özünüdərk probleminin ifadəsi sonradan İntibah mədəniyyətinin inkişafı üçün geniş perspektivlər müəyyənləşdirmişdir.

Bokkaçço Dantenin “İlahi komediya”sının analoqu kimi, “Dekameron”u tez-tez “İnsani komediya” adlandırmışdır. Tədqiqatçılar bildirirlər ki, Bokkaçço Orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış sələflərindən lətifəvari süjet xətti, problemlə məişət məsələlərinin əks olunması, həyati gerçəklik, kəşfiyyətçilik və ağılın tərifi, papalar və monarxlara hörmətsiz yanaşma kimi mövzuları götürmüşdür. Bu elementlərə Bokkaçço öz yazıçı və yaradıcı kəşfi olan həyata maraq, ardıcıl realistik düşüncə və istək, zənginliyin psixoloji məzmunu, şüurlu artistizm formaları və antik müəlliflərin əsərlərinin öyrənilməsinə də əlavə etmişdir.

Novella janrına bu səpkili yanaşma, onun müasir nəsr nümunələrinin əsasında duran tam hüquqlu ədəbi janr kimi mükəmməl şəkildə formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Janrın tərəvət və yeniliyi, hətta Bokkaççonun zərif ədəbi üslubunun örtüyü altında nəzərə çarpan xalq ədəbiyyatına bağlı dərin köklər novella janrını tarixin bütün burulğanlarında və təbəddülatlarında humanist ideyaların, bəşəri dəyərlərin əks olunması, insanlara ötürülməsi üçün ən uyğun üsula çevirmişdir. “Dekameron” öz dövrünün mənəvi aynasıdır. Baş alıb gedən haqsızlıqlar, yalan, riyakarlıq, avamlıq, nadanlıq bu

əsrin əsas mayasını təşkil edir; komizm, sarkazm, lətifəsayaq əhvalatlar, gülüş, kədər əslində tərbiyə, əxlaq məsələlərini ön plana çəkmək məqsədini güdüdü”.

Artıq XIV əsrdə “Dekameron” fransız və ingilis dillərinə tərcümə olunmuş, sonrakı dövrdə isə əsər digər xalqların da ədəbiyyatına ciddi təsir göstərmişdir. Bokkaççonun süjetlərini istifadə etmiş müəlliflər arasında Şekspir, Şarl Perro, Kits və başqa məşhur yazıçılar da vardır.

Əlbəttə, novellanın janr olaraq yaranması və ədəbiyyat səhnəsinə çıxması Avropa ədəbiyyatında, qeyd eydiyimiz kimi, Bokkaççonun yaradıcılığı ilə birbaşa əlaqəlidir. Amma bu janrın qaynağı qədim Şərqə qədər gedib çıxır. Janrın dilinin, üslubunun mühüm xüsusiyyətləri Şərqdən gəlmədir. Məsələn, İrana, Azərbaycana, Çinə, Hindistana səfərlərin, səyyahlığın Avropaya bir işıq saldığını bildiren bir çox tədqiqatçıların araşdırmalarını ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, “Görüb-götürmək onlara çox şey verdi. Nağıllar, əfsanələr, gözəlliklər diyarı, habelə, “Minbir gecə”, “Şahnamə”, “Bustan”, “Gülüstan”, hind-Çin qaynaqları, Xəyyamın rübailəri, Hafizin qəzəlləri, xüsusən Nizaminin “Xəmsə”si tərcümə vasitəsilə alman, fransız, ingilis oxucusu qarşısında əsrarəngiz bir aləm açdı. İntibahın ilk vətəni sayılan İtaliya üçün bunlar xoş təsadüfdən zərurətə çevrildi”.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Anderson D., Lord M., Macaroon M., Peel C., Stubbs T. The story of literature, from antiquity to the present. H.F.Ullmann: 2010, 216 p.
2. Bakhtin M. Epic and Novel . Austun: University of Texas Press, 1981, 444. p
3. Bates H. The modern short story. New York: 1944, 324 p.
4. Edqar A.P. Proza and Poetry. M.: Raduga, 1983, p. 258.
5. Gi de Mopassan. Hekayələr və novellalar, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 176 s.
6. Hacıyev A. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı: Mütərcim, 1996, 360 s.
7. İngilis ədəbiyyatı antologiyası, iki cildə, I cild, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 336 s.
8. Мелетинский Е., “Историческая поэтика новеллы”, Наука, 1990, 280 с.
9. Mir Cəlal, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: Maarif, 1988, 278s.
10. Nağıyev C. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi, Bakı: 2009, s.

Acar sözlər: novella, janr, epik janr, hekayə, ədəbi janr, sujet.

Yegana Alaskarova

History of the novel's development

SUMMARY

The emergence of each literary genre is the result of a certain socio-political, economic, literary and aesthetic process of revolution. That is, there must be an artistic and social, as well as political need for the creation of a literary genre. And the consequence of this necessity favors the emergence of a number of genres. The role of its origins in the wide spread of the genre is great. Over time, we can observe that the story is widely used in the literature of most peoples of the world. The results of the opinions and analysis of researchers show that the main source of the story is folk literature. Fairy tales, anecdotes, instructive stories of various contents played an important role in the formation of this genre, acting as the basis and basis for the formation of its attractive plot, cute instructive and descriptive part.

Key words: novel, genre, epic genre, story, literary genre, plot.

Егана Аласкарова

История развития новеллы

РЕЗЮМЕ

Возникновение каждого литературного жанра является результатом определенно-го общественно-политического, экономического, литературно-эстетического процесса переворота. То есть должна быть художественная и общественная, а также политическая необходимость создания литературного жанра. И следствие этой необходимости благоприятствует возникновению ряда жанров. Велика роль его истоков в широком распространении жанра. Со временем мы можем наблюдать, что повесть широко используется в литературе большинства народов мира. Результаты мнений и анализа исследователей показывают, что основным источником повести является народная литература. Сказки, анекдоты, поучительные рассказы различного содержания сыграли важную роль в становлении этого жанра, выступив базой и основой формирования его привлекательного сюжета, милой поучительной и описательной части.

Ключевые слова: Новелла, жанр, эпический жанр, рассказ, литературный жанр, сюжет.

Rəyси: dos. Gülşən Kərimova

**V.ŞEKSPİR VƏ A.BABAYEVİN SONETLƏRİ: MÜQAYISƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ
VƏ BƏDİİ TƏRCÜMƏ OBYEKTİNDƏ**

Açar sözlər: sonet, yaradıcılıq, tərcümə, ədəbiyyat, poetika

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq poetik yaradıcılıqların zaman və məkən məsafəsinə baxmayaraq bir-birlərinə bağlı olması, hansı əsərdəse bir böyük şairin bütün maneələri yarıb gələcəyə göstərdiyi poetik təsirin araşdıran ədəbiyyatşünaslıq sahəsidir. Məhz bu elm sahəsinin sayəsində poetik düşüncənin hərəkət dinamikasını bəlləmək mümkündür. Həmin böyük istedadlardan biri, heş şübhəsiz Vilyam Şekspirdir. Məşhur ifadədə deyildiyi kimi Şekspir bütün zamanların şairidir. Bilindiyi üzrə ilk yarıdıcılıq məhsulları şeir olub. Şekspir zamanın, dövrün nəbzini dəqiq tuta bildiyi üçün sonetlərə müraciət edib. Çünki onun mülahizəsinə görə, zamanın ağırı-acısını sonet vasitəsi ilə daha dürüst ifadə etmək olardı. Sonet böyük mütəfəkkirlər tərəfindən poetik formaların şahmatı adlandırılıb. Yəni müdrik poetik formadır. Son iki misrada ifadə edilən fikir şairin bu mətindəki duyğularını ustacasına ümumiləşdirir, poetik ricət rolunu oynayır. Bu mənada bir poetik forma kimi sonet indi də məhz şairin ehtiyac duyduğu anda müraciət etdiyi çox populyar bir janrdır. Ancaq şahmatı hər kəs oynaya bilsə də onun sirlərinə tam, usta səviyyəsində vəqif olmadığı kimi, sonet də onu yaza bilən şairi axtarır və məqamından həmin şairin yaradıcılığında yeni mərhələ başlayır. Bütün şairlər sonet yazmır. Çətinliyinə görə yox, xarakterinə görə. Poetik formaların şairlə münasibətdə seçim haqqı, yaxud seçə bilmək xarakteri olur. Adil Babayev bu şairlərdən biridir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şekspiri tərcümə edən istənilən şair onun təsirinə qapılır və sonetlə öz poetik qüdrətini sınımalı olur. Məsələn, S.Mustafayev bir kitablıq Şekspir sonetini tərcümə etdikdən sonra özü də sonetlər qələmə almışdı: "Türk sonetləri".

Adil Babayevin yaradıcılığında sonet mühüm yer tutur. Bu nümunələri oxuduqda biz əmin oluruq ki, o öz taleyini yazıb, içindən keçən, onu ağırdan məsələləri sonetin poetik zirvəsindən baxaraq ifadə etməyə çalışıb. Əlli iki yaşında vəfat edən şair belə yazırdı:

Yaşamaq istəyirəm, axı şirindir həyat,
Yuvarlanıb sinəmdə arzular dəstə-dəstə
Sığmayır varlığımnda neçə dolu kainat,
Heyif ki, səfərdəyəm... Yol üstəyəm, yol üstə...

* Bakı Dövlət Universiteti, "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə" ETL, f.ü.f.d., k.e.i.

A.Babayev yazdığı istənilən şeirdə sırf öz təcrübəsini qələmə aldığından formanın “müdaxiləsi” bir o qədər də hiss edilmir. Amma bir məsələ var ki, ən müxtəlif, şairin daxili aləmində iz buraxmış, şırım açmış hansısa iztirabın “sujet xətti” formanı anidən teatr səhnəsinə döndərir. Bu səhnədə sanki ürək parçalayan faciə oynanılır və sonda, final hissəsində A.Babayev pərdə arxasından çıxaraq çox dəhşətli hadisədən sonra dünyanın dəhşəti ilə bərabər həyatın gözəlliyindən şeir oxuyur. Bu şeirdə Şekspirin də dərsləri var. Şekspir sonetə poetik gözəllik və fəlsəfi müdriklik qatmışdı, A.Babayevin sonet yaradıcılığında bu təsir qabarıq hiss edilir. Şekspir dövründən də qabaq inkişaf etməyə başlayan sonet forma etibarını ilə müxtəlif və rəngarəngdir. A.Babayev fikrincə, klassik formadan daha çox istifadə etmişdir.

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq kontekstində araşdırdıqda adı keçən poetik formanın inkişaf stixiyasını görməklə yanaşı biz onun daxilən necə inkişaf etdiyinin də şahidi oluruq. İtaliyada olduğu kimi, İngiltərədə də sonet janrı çox yayılmışdır. Lakin İtaliyadan fərqli olaraq, İngiltərədə sonet yaradıcılığı xeyli gec, yəni XVI əsrin ikinci yarısında intişar tapmağa başlayır. Təbiidir ki, bu janr Azərbaycan ədəbiyyatında da XX əsrin 30-cu illərindən sonra tanınıb. Poeziyamızda xüsusi olaraq, sonet janrında öz qələmini ardıcıl şəkildə sınıyan Adil Babayev olmuşdur. Şair sonetin əzəli variantına üstünlük vermiş və bu qaydanı qoruyub saxlamışdır. XI əsr xüsusən ingilis ədəbiyyatının, həm də daha çox onun dramaturgiya qolunun yeni inkişaf mərhələsi kimi əlamətdardır. Bu hal bir tərəfdən zəngin tarixi ənənələrə malik olan ingilis xalq dramı ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən də qədim yunan və Roma ədəbiyyatlarının tərcümə yolu ilə keçən təsiri ilə bağlı idi. Hətta böyük Şekspirin dramları da öz peşəsini bir çox hallarda bu mənbələrdən almışdır. Şekspir variantı adlandırılan sonetlərdə də on dörd misralıq həcm saxlanılır. Lakin onun düzülüşü başqadır belə ki, üç katren, bir iki misralıq final və yekun terset. Şeirlərin mövzusunə və yazılış tərzinə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, hər iki variantda baş, əsas mövzu lirik duyğular, həyata, cəmiyyətə, dünya işlərinə münasibət və ənənəvi sevgi, məhəbbət hisləridir. Adil Babayevlə onun ilham aldığı mənbəyin, yəni Şekspir sonetlərinin özünəməxsusluğu, oxşarlığı ilə məhdudlaşmır, hər iki şairin üslubuna xas olan zərif, lirik duyum, dərin hissiyyat və təxəyyül rəngarəngliyi sonetlərin məzmunu qayəsidadır. Şekspir sonetlərinə oxucu diqqətini çəkən zahiri əlamətlərdən çox, onun lirikasının dərin qatlarında yerləşən psixoloji-mənəvi keyfiyyətlərdir. Təbiidir ki, həmin mənbəyə tərcümə məqsədi ilə müraciət edən Adil Babayev sonetlərində də eyni bir psixoloji, mənəvi keyfiyyətlər müşahidə edilir. Hər sonetin sanki öz rəngi, öz ahəngi, öz musiqisi vardır. Bunu Adil Babayevin sonetlərində də görmək mümkündür. Adil Babayevdən fərqli olaraq Şekspir sonetlərində məhəbbət

mövzusu məhdud və geniş mənada çox mühüm yer tutur. Hicran odunda yanarkən belə, Şekspir məhəbbətinin qüdrətini tərənnüm edir. Şerq şeirində belə bir obraz var; sevgililər bir-birindən ayrılmağı arzulayırlar, çünki onların arasında qırılan sapı yenidən düyünləyərkən məsafə qısalır, bir-birilərinə daha yaxın olurlar. Şekspir də belə düşünür:

“Qoy boranlı saatlar çulğasın qəlbimizi
Ki, yazın hərarəti yaxşı isitsin bizi” (6; s. 12).

Başqa bir sonetdə Şekspir bu fikri belə ifadə edir.

“Qəlbimizi bölməkdir, bu hicran
Ki, dostu mədh eləmək bizimcün olsun asan” (6; s. 17).

Hətta nakam məhəbbətdən bəhs edərkən, məhəbbətin gətirdiyi izzətlərdən şikayətlənərkən belə, Şekspir məhəbbətə inamını itirmir. O deyir ki, gül tikansız olmaz.

“Qumlar ilə tez bulanır təmiz bir bulaq.
Günəşi də örtür hərdən qara buludlar” (6; s.110).

Buradan aydın olur ki, Şekspir yenə də məhəbbətin mənəviyyatına çox böyük əhəmiyyət verir. Adil Babayevin sonetlərində məhəbbət mövzusu ilə bağlı bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, folklorun klassik və müasir ədəbiyyatın ən yaxşı ənənələrindən yaradıcılıqla öyrənən, bunu sonetlərində də biruzə verən, həmin janrdə yazdığı məhəbbət mövzulu şeirlərlə varislik missiyasını layiqincə yerinə yetirmiş, poeziyamızda silinməz izlər qoymuşdur. Bu mənəblərdən bəhrələnən Adil Babayev lirik qəhrəmanın sevgi duyğularını, zərif hissələrini poetik vüsətlə canlandırarkən, onu gerçəklikdən ayırmır, xüsusi ideallaşdırmaya can atmır, real təsvir və tərənnümə üstünlük verir. Lirik şeirlərində olduğu kimi, sonetlərində də yersiz pafosdan qaçır.

“Sən – bir arzu kimi ürəyimdəsən,
Sən-bir nəğmə kimi dodaqlarımda .
Uçuram göylərə vüsalınla mən
Hicranın zəncirdir ayaqlarımda.

Nə Məcnun dözümlü, nə Fərhad əzmi
Yoxdur ürəyimdə adi insanam,
Bəxtimə yazılıb son günə kimi
Gərək həsrətinin oduna yanam”(2; s.181).

Adil Babayevin sonetlərində həqiqi məhəbbətin dərin bəşəri mənası, ülvyyəti insana nəciib hisslər, xoş duyğular bəxş etməsi onun qəlbinə xəbislikdən, çirkin niyyətlərdən təmizləməsi barədə də dolğun poetik qənaətlər var. Onun sonetlərində tərənnüm edilən eşq kamil insan problemi ilə üst-üstə düşür və göstərir ki, bu eşq insanı mənən ucaldır, saflaşdırır, kamilləşdirir və onlar dünyanın ən müqəddəs sakinlərinə çevrilir.

Bir şair olaraq Şekspir hər şeydən əvvəl lirikdir. Onun lirik dühası isə sonetlərdə daha qüvvətli bir şəkildə meydana çıxmışdır. Məzmun və fikir etibarilə sonetlər Şekspirin digər əsərləri ilə səsleşsə də, poetik gözəllik etibarilə, görünür, onlardan üstün tutulmalıdır.

Şekspirin sonetlərində əsas mövzulardan biri ölməzlik problemidir. Şairə görə dostluq, məhəbbət və sənət ən böyük nemətdir. Dostluqda və məhəbbətdə Şekspir həyatilik və səmimiyyət tələb etdiyi kimi, sonetdə də doğruluğu hər şeydən üstün tutur. Ona görə yaradıcılıq silahdır. O, bu sonetdə - qara misralar mənim silahımdır deyir. Bu silahla o, ölüm və unutqanlıqla mübarizə edir.

“Həmin o qara günə saxladım silahımı
Ki, vuruşsun ölümlə, onu qoymadım yerə.
Sənin əziz surətin qoy solmasın, sönməsin,
O bir nümunə olsun gələcək nəsillərə” (6; s.136).

Eyni fikir bu sonetdə daha təsirli bir şəkildə ifadə olunur:

“Torpaq, dəniz, qranit, vaxtı gəlib yetişəcək
Taleyi qarşısında dura bilmirsə əgər,
Bəs sənin gözəlliyin, bu incə zərif çiçək,
Ölümün zərbəsinə necə davam gətirər” (6; s. 91) .

Beləliklə, Şekspir yaradıcılığı ölümə, zamanın pozucu, dağıdıcı təsirinə qarşı ən kəsərli bir silah hesab edir. Bu silah insanın qiymətli nemətlərindən biridir. Bu silah həm də böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Çünki onun vasitəsilə insan öz təcrübəsini ibrətli edir, əməllərini əbədləşdirir. Sonetdə doğruluq tələb edən Şekspir insanı, onun gözəlli-

yini, dostluğu və məhəbbəti tərənnüm edərkən həyatın eybəcərliklərinə, qara qüvvələrin pozucu təsirinə göz yuma bilməzdi. Şekspir bizi həmişə öz düşüncələrinin dərinliyinə heyran etdiyi kimi, sonetlərdə də həyatın qarışıq iplikdən toxunduğunu, sevincin kədərlə, məhəbbətin vəfasızlıqla, dostluğun xəyanətlə qarşılaşdığını görür.

Adil Babayevin sonet janrına müraciət etməsinə təkan verən tamamilə başqa bir qüvvədir, yəni Qərb ədəbiyyatının dahi simalarından olan V.Şekspir yaradıcılığı və onun şeirlərinə olan məftunluq və maraqdır. Yeni söz demək, yeni ifadə forması, yeni üslub yaratmaq cəhdi də bu təsiri gücləndirən faktorlardandır. Adil Babayevin ümumi inkişafından doğan zəruriyyətdir. Belə ki, Azərbaycan ümumiyyətlə, istənilən digər xalqın ədəbiyyatı təşəkkül edib formalaşdığı ilk dövrlərdən başlayaraq uzaq, yaxın xalqların ədəbiyyatları ilə daim qarşılıqlı əlaqədə və təmasda olmuş, onlara öz yaradıcılıq təcrübəsindən nə isə vermiş və təbiidir ki, həmin prosesin əksi də baş vermiş, yəni həmin ədəbiyyat digər xalqların ədəbiyyatından faydalanmışdır. Tarix boyu davam edən qarşılıqlı faydalanma prosesi bədii yaradıcılığın daha çevik və dinamik janrı olan lirik poeziyada özünü xüsusilə qabarıq biruzə verir. Adil Babayev sonet janrını seçərkən, onu Azərbaycan ədəbiyyatına gətirərkən mexaniki tətbiq üsuluna aludə olmamış, həmin janra milli ovqat, Azərbaycan poeziyasına xas liriklik vermişdir.

Sonetin öz quruluş və arxitektonikası ilə diqqəti cəlb edən və bir sıra ölkələrdə geniş intişar tapan İngiltərə variantı daha çox V.Şekspir yaradıcılığı simasında meydana çıxmışdır. Məlumdur ki, klassik intibah sonetləri on dörd misradan ibarət poetik parçalardır və bu misraların öz düzülüş qaydası vardır ki, yaranma məkanından və dilindən asılı olmayaraq ona müraciət edən müəlliflər bu qaydaları qoruyub saxlamışdır. Belə ki, şeirin on dörd misrası iki dörd misralı (katren) və eyni miqdarda, iki üç misralı (terset) bəndlərində yerləşdirilmişdir. İngilis və ya Şekspir variantı adlandırılan sonetlərdə də on dörd misralıq həcm saxlanılır. Lakin onun düzülüşü başqadır. Belə ki, üç katren, bir iki misralıq final və yekun terset. Şeirlərin mövzusuna və yazılış tərzinə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, hər iki variantda baş, əsas mövzu lirik duyğular, həyata, cəmiyyətə, dünya işlərinə münasibət və maraqdır.

Şekspir sonetlərinə oxucu diqqətini çəkən zahiri əlamətlərdən çox, onun lirikasının dərin qatlarında yerləşən psixoloji-mənəvi keyfiyyətlərdir. Təbiidir ki, həmin mənbəyə tərcümə məqsədi ilə müraciət edən Adil Babayev sonetlərində də eyni bir psixoloji, mənəvi keyfiyyətlər müşahidə edilir. Beləliklə, Şekspirin sonetləri məzmunca, fikir və hissiyyatca çox müxtəlif, əlvandır. Onların bədii xüsusiyyətləri də buna müvafiq olaraq çox rəngarəngdir. Hər sonetin sanki öz rəngi, ahəngi, musiqisi vardır. Bunu Adil Babayevin

sonetlərində də görmək mümkündür. Ondan fərqli olaraq Şekspir sonetlərində məhəbbət mövzusu məhdud və geniş mənada çox mühüm yer tutur.

Belə ki, Azərbaycan ümumiyyətlə, istənilən digər xalqın ədəbiyyatı təşəkkül edib formalaşdığı ilk dövrlərdən başlayaraq uzaq, yaxın xalqların ədəbiyyatları ilə daim qarşılıqlı əlaqədə və təmasda olmuş, onlara öz yaradıcılıq təcrübəsindən nə isə vermiş və təbiidir ki, həmin prosesin əksi də baş vermiş, yəni həmin ədəbiyyat digər xalqların ədəbiyyatından faydalanmışdır. Tarix boyu davam edən qarşılıqlı faydalanma prosesi bədii yaradıcılığın daha çevik və dinamik janrı olan lirik poeziyada özünü xüsusilə qabarıq biruzə verir. Adil Babayev sonet janrını seçərkən, onu Azərbaycan ədəbiyyatına gətirərkən mexaniki tətbiq üsuluna aludə olmamış, həmin janra milli ovqat, Azərbaycan poeziyasına xas liriklik vermişdir. Beləliklə, Şekspirin sonetləri məzmunca, fikir və hissiyyatca müxtəlif, bədii xüsusiyyətləri də buna müvafiq olaraq çox rəngarəngdir. Sonetdə əksər halda iki mövzu qarşı-qarşıya qoyulur və nəticədə ümumi bir fikir hasil olur. Bunu aydın təsəvvür etmək üçün Şekspirin, adətən bu sonetini misal gətirirlər:

Yoxdur surətində xüsusi rənglər,
Yoxdur şəfəqlərin alnında izi.
Bilmirəm, necədir göydə mələklər,
Yer üstə yeriyir mənim əzizim! (6; s. 146).

Görüldüyü kimi, sonetdə əvvəlcə deyilir ki, sevgilinin gözəlliyi kamil deyildir. Lakin kamil olmayan bu gözəl bəzi şairlərin təsvir etdiyi uydurma mələklərdən fərqli olaraq realdır. Demək, nəticədə belə bir fikir hasil olur ki, real gözəllik uydurma yalan gözəllikdən üstündür.

Tarixi və əbədi bir həqiqətdir ki, Şekspir ümumilikdə, ədəbiyyatşünaslar və tənqidçilər üçün “çətin və ziddiyyətli” müəlliflərdən sayılır. Bunu dahi şairin öz vətəninə görkəmli sənətçilər və nəzəriyyəçilər də dönə-dönə qeyd etmişlər. Hələ XVII əsrin ikinci yarısında Şekspirin yaradıcılığının “isti” izləri ilə rəy söyləyən görkəmli ingilis şairi Con Draydın Şekspir əsərlərinin dilindən danışarkən onun üslubundan “qeyri-sabitliyə” və “kələ-kötürlüyə” diqqəti çəkərək demişdir ki, “hələ heç bir şair Şekspir qədər tez-tez təfəkkür yüksəkliyindən belə aşağı ifadə səviyyəsinə enməmişdir”. (4; s. 57) Vaxtilə söylənib sonradan tarixə çevrilən belə mülahizələrə, bəlkə də müraciət etməyə dəyməzdi, əgər söhbət Adil Babayevin tərcüməçilik fəaliyyətindən və onun bu sahədə də müəyyən dəsti-xəttə, üsluba malik olmasından, bədii sənətkarlıq məsələlərindən getməsəydi. Belə ki, Adil Babayev Şekspir sonetlərini xüsusi tərcüməçi həssaslığı ilə dilimizə

çevirmiş və onun üslubuna xas (Şekspirin) qeyri-sabitliyi, kələ-kötürlüyü imkan daxilində gizlətməyə çalışmışdır.

“Ulduza bənzəmir onun gözləri,
Onun dodaqları deyildir mərcan.
Sinəsi andırır qarı, mərməri,
Qara saçlarına demərəm ilan” (6 ; 146).

Görüldüyü kimi, sonetdə əvvəlcə deyilir ki, sevgilinin gözəlliyi kamil deyildir. Lakin kamil olmayan bu gözəl bəzi şairlərin təsvir etdiyi uydurma mələklərdən fərqli olaraq realdır. Demək, nəticədə belə bir fikir hasil olur ki, real gözəllik uydurma, yalan gözəllikdən üstündür.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. İlk addımlar. Bakı: Azər nəşr, 1949, 40 səh.
2. Babayev A. Yolda görüş. Bakı: Gənclik, 1974, 335 səh.
3. Babayev A. Sonetlər // Azərbaycan, 1971, № 2, s. 109-113
4. Halliday F.E. Shakespeahe and his crities. London, 1958, 357 p.
5. Şekspir U. Sonetlər. Tərc. edən T. Əyyubov, Bakı: Azər nəşr, 1955, 156 səh.
6. Şekspir U. Sonetlər və poemalar. Tərc. edən T. Əyyubov, Bakı: Azər nəşr, 1964, 215 səh.

SUMMARY

Aghamaliyeva Tarana

“William Shakespeare and Adil Babayev's sonnets in the object of comparative literary studies and literary translation”

In the article "William Shakespeare and Adil Babayev's sonnets in the object of comparative literary studies and literary translation", the sonnet creativity of the English poet William Shakespeare and Adil Babayev is comparative numerology. Here, the creative element of both poets in the current genre becomes the point of view of the poetic approach of both poets to certain topics. Relevant monographic studies were cited in the writing of the article.

Keywords: Sonnet, creativity, literature, translation, poetic

Rəyçi: f.ü.f.d., Samirə Məmmədli

К ПРОБЛЕМЕ ГЕРОЯ-МСТИТЕЛЯ И ЕГО МОДИФИКАЦИЙ В КАВКАЗСКИХ ПОЭМАХ: ОТ А. С. ПУШКИНА К М. Ю. ЛЕРМОНТОВУ

Введение. О героях-мстителях и их модификаций в кавказских произведениях принято говорить, как о некоем клише. Однако в разных романтических жанрах образ героев-мстителей и их модификаций претерпевает существенные изменения, поэтому правомерно на основе кавказских текстов определить, как она изменяется и что входит в понятие «герой-мститель». В соответствии с развитием русского романтизма можно говорить о трех этапах становления героя-мстителя: герои-мстители поэмы, герои-мстители повести в стихах, герои-мстители романтической прозы.

В рамках нашего исследования мы акцентируем свое внимание на героях-мстителях и их модификаций в кавказских поэмах.

Основная часть. Принципиально новым типом в романтической типологии героев мусульманского Кавказа является образ **героя-мстителя** – Тазита, созданного А. С. Пушкиным в одноименной поэме. В поэме «Тазит» герой-мститель является отступником, поскольку отказывается от кровного мщения.

Герой-мститель, возвращаясь в отчий дом, всеми своими поступками отмечает адаты. Ему претят бытовавшие в горско-мусульманском обществе обычаи кровной мести, грабительских набегов, рабства. Такое поведение, безусловно, делает его изгоем для среды, из которой он вышел.

Увидев убийцу своего брата, Тазит отпускает его, так как тот был «один, изранен, безоружен». Он не просто не стал мстить обидчику, но и не захотел исполнять этот горский обычай «не по совести», то есть с несоблюдением «множества этических требований, составляющих неписанный кодекс кровной мести» [5].

С одной стороны, можно предположить, что поэт попросту не был знаком с ритуальной стороной прощения канлы, представленной в каждой этнической группе вариативно. Очевидно, что герой-мститель руководствуется в своем благородном порыве не национально-культурными особенностями прощения кровника, а общечеловеческими понятиями гуманизма, чести и достоинства.

С другой же стороны, поступок Тазита представляется читателю во многом

---

* Бакинский государственный университет, преподаватель кафедры Истории русской литературы

сквозь призму романтического его понимания, обобщенного представления о Кавказе «как царстве благородных разбойников» [6, с. 320-321].

Кровомститель не может быть причислен к героической личности, по мысли поэта и героя, который, по словам Белинского, «просто одна из тех внутренних, глубоко сосредоточенных в себе натур, рождающихся для мирных трудов, мирного счастья, мирного и благодетельного влияния на окружающих его людей» [1, т. 7, с. 549].

Возможно, так остро обнаженные проблемы кавказской действительности первой половины XIX в. и обусловили интерес к этому произведению читающей публики, литературных критиков, этнографов, историков.

Показателен в этом отношении отклик В.Г. Белинского: «Если её (поэму «Тазит») разделял от «Кавказского пленника» промежуток только десяти лет, – какой великий прогресс! И что бы написал нам Пушкин, если б прожил ещё хоть десять лет!» [1, т. 7, с. 548].

Безусловно, критик имел в виду не только поэтические достоинства произведения. Для него был интересен образ Тазита, который пробуждает «добрые чувства к людям в отличие от холодного эгоистичного европейца – кавказского пленника». Впечатление от «Тазита» было столь велико, что дало основание Белинскому сказать это (поэма «Тазит» - И. А.) «весь Кавказ» [1, т. 7, с. 553].

Таким образом, Пушкин в поэме «Тазит» проник вглубь истории, вглубь жизни и быта незнакомого народа и показал самостоятельность развития героя-мстителя. Конфликт, лежащий в основе пушкинской поэмы – это столкновение героя-мстителя с родным обществом, с жестокой моралью патриархального племени, где протест отдельных представителей народа против общинных сторонников об обязательном мщении за кровь жестокими способами, у Пушкина обретает живую плоть.

Образ героя-мстителя и его модификации в романтической типологии героев нашли дальнейшее развитие в поэмах М. Ю. Лермонтова «Каллы», «Измаил-бей», «Аул Бастунджи» и «Хаджи Абрек».

Впервые образ **героя-мстителя** был воссоздан Лермонтовым в поэме «Каллы». «Каллы» (или «канлы») означает «кровник»; это название носит убийца «с момента убийства до момента примирения за кровь» с родственниками убитого им [7, с. 280].

Герой-мститель – юноша-мусульманин по имени Аджи, которому рассказывают, что много лет тому назад, когда он был еще ребенком, его отец, мать и брат

пали жертвой убийцы. Их кровь должна быть отомщена – твердят ему раз за разом:

На грозный подвиг ты назначен
Законом, клятвой и судьбой
За все минувшие злодеяния
Из обреченного семейства
Ты никого не пощади [3, т. 2, с. 101].

В произведении Лермонтова не озвучена четко мотивировка поступка героя: изображено лишь само действие – убийство муллы. У Лермонтова не объясняется напрямую, чем руководствуется герой-мститель, убивая подстрекателя-муллу, толкнувшего его к мести, что дает простор для читательской фантазии. Скорее всего, Аджи на основе неких фактов убедился, что подстрекатель-мулла оклеветал старого Акбулата и его семью? [4, с. 216].

Аджи Лермонтова – «кровник» как для родственников фанатичного и «жесткого муллы», так и для семьи Акбулата. Убив, муллу, он неосознанно протестует против жестокого обычая (объективно сходясь в этом с заглавным героем пушкинского «Тазита», которого создатель «Каллы» знать не мог), вопреки Корану подержанного священником-мусульманином. В такой форме выражается протест романтического героя против жестоких обычаев старины. Его бунт в защиту личной свободы, справедливости и разума против нетерпимости, фанатизма понятен и близок самому автору поэмы. Но Лермонтов не оправдывает и своего героя.

Таким образом, подстрекатель-мулла наказан, но герой-мститель наказан вдвойне – он убийца, терзаемый муками раскаяния и изгнанник, неприкаянно скитающийся в горах «как дикий зверь», всеми отверженный и сам чуждающийся людей. Как убийца невинной семнадцатилетней девушки он – губитель молодости, женственности и материнства, словом, самой жизни. И за это ему нет среди людей ни оправдания, ни спасения. Мучительное одиночество героя – это и приговор ему самого автора.

Начиная с ранней поэмы Лермонтова «Измаил-бей» социально-бытовая жизнь горцев перестает быть декорацией, проявлением «местного колорита», а постепенно перерастает в фактор, формирующий характеры персонажей.

В центре повествования оказывается образ **героя-отступника** и **героя-мстителя** в лице образованного горца Измаил-бея. Долгие годы жизни он провел в далекой Северной стране: став заложником в четырнадцатилетнем возрасте, получил там хорошее военное образование, затем служил в русской армии, даже

принял христианство и уже начал почти забывать родной язык. Герой-отступник впитал часть традиций, порядков, заведенных там, и, вернувшись, он ощутил себя чужим и на родной земле.

Узнав, что его соплеменники были вынуждены покинуть родные места и уйти в неприступные горные ущелья, Измаил-бей решает мстить врагам «любезной родины своей» и начинает сражаться на стороне земляков. Обладая хорошим военным опытом, герой-мститель быстро становится одним из наиболее уважаемых и успешных горских вождей, хотя не понимают его до конца, не верят ему полностью.

Поэт рисует суровые будни войны, страшные картины разоренных и сожженных врагами мирных мусульманских аулов. Очевидно, что все симпатии Лермонтова на стороне горцев-мусульман, отстаивающих личную свободу и независимость своей родины:

Мила черкесу тишина,
Мила родная сторона,
Но вольность, вольность для героя
Милей отчизны и покоя [3, т. 2., с. 143].

Герой-мститель воюет даже не за свой аул, а за весь свой край. Он ненавидит захватчиков и мстит им за то, что они лишают горцев-мусульман воли и захватывают их земли. Он хочет вести войну открыто, как и подобает просвещенному человеку, любящему родину и отстаивающему свободу и независимость.

После возвращения Исмаил-бея его старший брат, уступивший ему позиции и ушедший в тень, испытывает чувство жгучей зависти, воспринимая брата как врага, поскольку завидует ему, его быстрой популярности среди народа.

Для Росламбека война – это слепая кровавая месть, истребление иноверцев, разбой, в котором хороши все средства, в том числе обман, коварство и хитрость. Поэтому у него два врага – чужеземцы и отступник Измаил, который нарушает обычаи предков и избирает новую, более высокую нравственность [2].

Между героями начинается противостояние, закончившееся смертью Измаил-бея. Так с образом Росламбека в поэме актуализируется также ранее не используемый автором тип **героя-брatоубийцы**.

Проблематика произведения осложнена тем, что герой-отступник поставлен перед трагическим выбором между традиционной горско-мусульманской моралью и европейскими духовными ценностями. В финале поэмы смерть Измаил-бея показала, проявила неверие горцев-мусульман ему, их слепое поклонение лишь

символам и знакам и невнимание к их содержанию. Крест и локон горцы приняли за знаки предательства Измаил-Бея, и никто не вспомнил ни о его храбрости, ни о его честности, ни о его преданности Родине.

Заслуживает внимания концепция Е. М. Пульхритудовой, которая, зачисляя в свои союзники самого Лермонтова, называет Измаил-Бея «лишним человеком» [4, с. 188]. На самом деле в отдельных портретных набросках Измаила проглядывают черты и пушкинского Евгения Онегина, и Григория Печорина, и вообще понятия «лишний человек».

На наш взгляд, особенность Измаил-Бея как литературного героя определяется не столько его «лишностью», сколько его кросс-культурным характером, если принять во внимание, что в нем совмещены разные культурно-психологические или ментальные начала: европейско-русское и восточно-мусульманского. С русскими его сближает усвоенный им чистый русский язык, европейское образование и европейские понятия о личной и воинской чести, офицерская служба в российской армии. С горцами-мусульманами – природный «зов крови», неизбывная любовь к родному краю.

Образ **героя-мстителя, вероотступника и братоубийцы** – Селима становится центральным персонажем следующей поэмы Лермонтова – «Аул Бастунджи».

Как справедливо отмечал еще В.Д. Спасович, оставаясь поклонником Дж. Г. Байрона, будущий автор «Мцыри» и «Демона» воспроизводит в поэме «Аул Бастунджи» уже не только свои переживания, но умеет заглянуть в «...чужие души, по крайней мере, в души любимых им кавказских горцев» [8, с. 63].

Фабула поэмы исполнена особым драматизмом. В центре повествования – любовь молодого мусульманина Селима к прекрасной Заре, жене его старшего брата – Акбулата, вылившийся в поэмном сюжете в яростный протест человека свободолюбивого, обладающего сильной волей, и в какой-то мере эгоистичного, против древних, стесняющих его личность традиций и обычаев. Герой поэмы решается на откровенный разговор, просит брата уступить ему жену, но слышит ответ: «Красавиц много без жены моей!... // Что дал мне бог, того не уступлю» [3, т. 2., с. 232].

В начале Селим предстает перед нами тихим, спокойным, неспособным на бунт. Тогда как Акбулат, его старший брат, был грозен и отважен. И было бы естественно ожидать стремления к «своеволию» именно от Акбулата. Но он послушен и следует всем законам Пророка. «Человеком бунтующим» становится Селим.

Именно в нем таилась искра, зажегшая пламя протеста против адатов и всевышнего.

После разрыва с братом, начинается скитание Селима по горам. Его одиночество становится абсолютным. Селим, мотивированный запретной любовью, всячески начинает мстить брату: убивает молодую горянку-мусульманку, затем и любимого коня брата, поджигает его саклю – ему важно лишить брата всего, что ему дорого.

Таким образом, Селим не видит, не признаёт никаких преград своей любви и страсти, выступает против людей, отступает от адатов мусульманского общества, нарушает законы шариата и опускается до братоубийства.

Логическим завершением цепочки модификаций лермонтовских героев-мстителей, рассмотренных выше, является личность **героя-мстителя, нарушившего законы кровной вражды** – Хаджи из поэмы «Хаджи-абрек». «Абреком делался по преимуществу убийца, от которого отказывается род...») [4, с. 600-601].

Так, молодой горец-мусульманин Хаджи, много лет назад потерявший брата. Не только долг кровника, но и неукротимая ненависть, жажда мести побуждают героя расправиться с убийцей его родственника – князем Бей-Булатом. Поскольку тот совершил убийство подлое, из засады, Хаджи считает его недостойным честного поединка, изначально отвергая такой способ возмездия.

Новым для Лермонтова становится описание поведения героя-мстителя, в рамках мусульманского обычая гостеприимства. Герой-мститель, явившись в саклю Бей-булата как к врагу, отказывается от предложенной Леилой пищи. Он следует народному обычаю горцев-мусульман, гласящему, что вкусивший пищу хозяина не может враждовать с ним.

Таким образом, герою-мстителю мало убить своего кровника, ему важно заставить его страдать, а для этого нужно лишить его того, что ему особенно дорого:

Это ль мщенье?
Что смерть! Ужель одно мгновенье
Заплатит мне за столько лет
Печали, грусти, мук?.. О нет!
Он что-нибудь да в мире любит:
Найду любви его предмет,
И мой удар его погубит! [3, т. 2., с. 253].

Хаджи, найдя юную Леилу, убивает ее, прежде убедившись в том, что де-

вушка забыла отца, родину и счастлива с любимым: «Везде прекрасен божий свет. Отечества для сердца нет!, <...> Поверь мне, – счастье только там, Где любят нас, где верят нам! [3, т. 4., с. 160].

Затем он приносит ее голову отцу, который, потеряв единственную дочь, умирает с горя – здесь автором воспроизводятся традиционные формы расправы с врагами, душа которых не должна обрести покоя после смерти, если тело не будет предано земле, а голова, обиталище души, будет отделена от тела [9].

По мере развития действия периодически меняется и номинация героя-мстителя – в сцене разговора с Леилой он представлен уже как Хаджи-Абрек, по возвращению в аул – автор вновь называет его Хаджи, а в финале поэмы имени у героя нет.

После сцены несправедливой расправы, характеристика героя-мусульманина меняется на прямо противоположную. Из жертвы он превращается в убийцу невинной девушки-мусульманки. Раскаяния героя автор не показывает. Понимая, что станет отверженным среди людей, он сам избирает жизнь изгоя, отправляясь в горы.

Заключение. В соответствии с романтической традицией композиционным центром лермонтовских поэм служит образ их ведущего героя. Вокруг него расположены другие, немногочисленные, действующие лица этих немногочисленных поэм: возлюбленная героя и его противник, иногда соперник, и один-два второстепенных персонажа. Отношения между действующими лицами развиваются у Лермонтова с грозно нарастающим драматическим напряжением и в большинстве случаев приводят к кровавым развязкам.

Герои поэм – стихийные бунтари, мстители-отщепенцы или отверженцы и скитальцы, которые в незавершенных поэмах сюжетно еще не успели стать мстителями, но по своему складу готовы в них превратиться.

Мотив мщения один из самых настойчивых в поэмном эпосе молодого Лермонтова. Можно сказать, что в своих поэмах он всесторонне исследует различные проявления мести и подразделяет их.

Лермонтов изображает целый ряд героев, мстящих за свое личное ущемление из любви, ревности, зависти или по обычаю кровавой мести, поэт уже тогда резко разделял их в зависимости от характера их мести. Мечь их оторвана от интересов остальных людей, эгоистически замкнута, античеловечна и не просветлена мыслью о добре, на которое «зло» может иногда надеяться. Они ведут себя так, как будто им все дозволено. Отсюда – зловещая атмосфера, окружающая об-

разы мстителей в поэмах кавказского цикла.

Иной тип героя-мстителя развит Лермонтовым в «Измаил-Бее». Герой этой поэмы фактически противопоставлены мстителям-индивидуалистам, которых изображал Лермонтов в «Каллы», «Аул Бастунджи» и «Хаджи-Абреке». Высокие мститель-борец, Измаил-Бей, освещался Лермонтовым совсем иным светом, чем Аджа, Селим и Хаджи. Воля к мести, выношенная в душе пасмурного вольнолюбца Измаил-Бея, порождена не только «малой» обидой, нанесенной им лично, но и «большой» обидой, от которой страдает его родина. Поэтому его месть возвышенна и, по сути, благородна, а поведение его служит образцом гражданской доблести. Но сознание и поведение, соответствующие образу Измаил-Бея, не отвечали потребностям и возможностям эпохи 30-х годов, и Лермонтов зрелой поры к изображению этих персонажей не возвращался.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.Белинский В. Г. Полное собрание сочинений в 13-ти тт. Москва: АН СССР, 1953, т. 4. с. 669; т. 7. с. 734.
- 2.Дмитриева Е. Е., Капитанова Л. А., Коровин В.И. и др. История русской литературы XIX века. Ч. 2: 1840-1860 годы. Москва: Владос, 2005, 524 с.
- 3.Лермонтов М. Ю. Собрание сочинений в четырех томах. Ленинград: Наука, 1979, т. 1. 627 с.; т. 2. 525 с.; т. 3. 575 с.; т. 4. 588 с.
- 4.Лермонтовская энциклопедия под редакцией В.А. Мануйлов. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1999, 784 с.
- 5.Мальцев Г. В. Кровная месть: уроки прошлого и современность // Кавказские научные записки. 2011, № 2 (7). с. 66-109.
- 6.Северный Кавказ в составе Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2007, 460 с.
- 7.Семенов Н. С. Туземцы северо-восточного Кавказа. Москва: Книга по Требованию, репринт, 2021, 506 с.
- 8.Спасович В.Д. Байронизм Пушкина и Лермонтова. Москва: Северо-западное книжное издательство, 1911, 102 с.
- 9.Ходанен Л. А. Поэмы М. Ю. Лермонтова: Поэтика и фольклорно-классические традиции. Кемерово, 1990, 91 с.

**ON THE PROBLEM OF THE AVENGER HERO AND HIS MODIFICATIONS IN
CAUCASIAN POEMS: FROM A. S. PUSHKIN TO M. Y. LERMONTOV**

SUMMARY

The motive of revenge is one of the most persistent in the poems of A. S. Pushkin and M. Y. Lermontov. The heroes of the poems are spontaneous rebels, renegade avengers or outcasts and scribblers who have not yet had time to become avengers in the unfinished poems, but are ready to turn into them according to their warehouse.

A fundamentally new type in the romantic typology of the heroes of the Muslim Caucasus is the image of the avenging hero created by Pushkin in the poem "Tazit", where the avenging hero refuses blood vengeance.

The image of the avenging hero and his modifications were further developed in Lermontov's poems "Kalli", "Izmail Bey", "Aul Bastunji" and "Hadji Abrek".

For the first time, the image of the avenging hero was recreated by Lermontov in the poem "Kalli". The image of the renegade hero, the avenger hero and the fratricide hero was recreated by Lermontov in the poem "Izmail Bey". The image of the avenging hero, apostate and fratricide becomes the central character of Lermontov's poem - "Bastunji Village". The logical conclusion of the chain of modifications of Lermontov's avenger heroes is the identity of the avenger hero who violated the laws of blood feud from the poem "Hadji Abrek".

Lermontov portrays a number of heroes avenging their personal infringement out of love, jealousy, envy or according to the custom of bloody revenge, the poet even then sharply divided them depending on the nature of their revenge.

Keywords: avenger hero, modification, poem, Pushkin, Lermontov, Caucasus, image.

**QAFQAZ POEMALARINDA QISASÇI-QƏHRƏMAN VƏ ONUN MODİFİKASIYALARI
PROBLEMİNƏ: A. S. PUŞKİNDƏN M. YU. LERMONTOVA**

XÜLASƏ

Qisas motivi A. S. Puşkin və M. Yu. Lermontovun poemalarında ən israrlılardan biridir. Bu poemaların qəhrəmanları hələ qisasçıya tam çevrilməmiş, lakin onların cərgəsinə keçid etməyə hazır olan üsyançılardır.

Müsəlman Şərqi əks etdirən Qafqaz qəhrəmanlarının romantik tipologiyasında qan qisasından imtina etmiş, tamamilə yeni bir qisasçı-qəhrəman obrazı Puşkinin "Tazit" poemasında canlandırılmışdır.

Sonra isə qisasçı-qəhrəman obrazı və onun modifikasiyaları Lermontovun "Kallı", "İsmayıl bəy", "Aul Bastunji" və "Hacı-Abrek" poemalarında daha da inkişaf etdirilmişdir.

İlk dəfə qisasçı-qəhrəman obrazı Lermontov tərəfindən "Kallı" poemasında canlandırılmışdır. Mürtəd qəhrəman, qisasçı-qəhrəman və qardaş qatili obrazı Lermontov tərəfindən "İsmayıl-bəy" poemasında yaradılmışdır.

Sonra isə qisasçı-qəhrəman, mürtəd və qardaş qatili obrazı Lermontovun "Aul Bastunji" poemasının mərkəzi personajına çevrilmişdir.

Lermontovun qisasçı-qəhrəmanlarının modifikasiyaları zəncirinin məntiqi nəticəsi "Hacı-Abrek" poemasında qan davası qanunlarını pozan qisasçı-qəhrəman obrazıdır. Lermontov sevgi, qısqanclıq, həsəd və ya qanlı intiqam adətinə əsasən qisas alan bir sıra qəhrəmanları təsvir edir, şair qisasçı-qəhrəmanları təbiətindən asılı olaraq kəskin şəkildə bölür.

Açar sözlər: qisasçı-qəhrəman, modifikasiya, şeir, Puşkin, Lermontov, Qafqaz, obraz.

Рецензент: к.ф.н. доцент Якубова М. А.

GÜLŞƏN KƏRİMOVA*

prima_20@mail.ru

ФИЛЬМЫ В КАЧЕСТВЕ СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ ДЛЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

ВСТУПЛЕНИЕ: Литература - это термин, используемый для описания письменного или устного материала. По мотивам Какониса и Эванса (1971:139), "Литература - это такой же вид искусства, как живопись, скульптура, музыка, драма и танец. Литературу отличает от других видов искусства среда, в которой она работает; язык". Литературой называется все письменное выражение, с тем ограничением, что не каждый письменный документ может быть отнесен к категории литературы в более точном смысле этого слова. Таким образом, определения обычно включают дополнительные прилагательные, такие как "эстетический" или "артистичный", чтобы отличать литературные произведения от текстов повседневного использования, таких как телефонные книги, газеты, юридические документы и научные труды (Кларер, 2005). Литература также воспринимается как трудный предмет для оценки по сравнению с другими гуманитарными науками, и многие студенты основывают свое решение изучать этот предмет на том, считают ли они, что могут преуспеть в нем (Choo, 2006).

Почему мы должны изучать литературу? Есть по крайней мере две причины, по которым мы изучаем литературу. Во-первых, литература - это весело и восхитительно. Одной из основных целей литературы всегда было развлекать, а все, что по-настоящему развлекает, имеет ценность. Другой ответ заключается в том, что литература учит нас многому. Это не только восхищает, но и поучает. Она может пробудить наши чувства, обогатить их и углубить наши мысли, показывая нам основные строительные блоки, конечный контекст и форму человеческого опыта во времени.

Чтобы преподавать литературу, требуется научная и критическая изощренность, четкое представление о том, что такое литература, что влечет за собой чтение и характеристика. На самом деле это требует некоторого очень застенчивого теоретизирования. Преподавание литературы должно отдавать приоритет

---

* Bakı Dövlət Universiteti, dosent

оценочной деятельности, а не знанию самой литературы, потому что главная цель преподавания и изучения литературы - оценить ценность, которая содержится в литературе (Русяна, 1982). Литература была порождена стремлением человека выразить себя на тему людей, человечности и Вселенной (Semi, 1993, цитируется в Wahyudi, 2013)). Литература - это выражение жизненных проблем, философии и психологии. Можно сказать, что поэты - это психологи и философы, которые выражают жизненные проблемы, психологию и философию, а не выражают их с помощью приемов литературного письма.

Отличие писем от других заключается в литературной восприимчивости, которая может проникнуть в человеческую высшую истину, недоступную другим.

Помимо того, что литература - это произведение искусства, обладающее интеллектом, воображением и эмоциями, это также творческое произведение, которое используется для интеллектуального

и эмоционального потребления. Ожидается, что литература, созданная писателями, доставит читателю интеллектуальное и эстетическое удовлетворение.

Обращаясь к литературе в вышеуказанном понимании, естественно, что целью литературы также является обучение привитию учащимся общечеловеческих ценностей. Литература может влиять на силу эмоций, воображения, креативность и интеллектуальная собственность для оптимального развития учащихся. При изучении литературы многие эксперты жалуются на недостатки литературного обучения в школе, такие как учебные материалы, которые делают упор только на запоминание литературных терминов, литературных определений, истории литературы, а не на близость к самой литературе. Кроме того, у учителей меньше шансов овладеть литературой и ее изучением, поэтому они не в состоянии преподавать им. Каждая компетенция, связанная с литературой, должна быть развита у студента, эта компетенция должна формироваться, а не преподаваться. Изучение литературы до сих пор все еще кажется студентам трудным и пугающим. Пришло время для изучения литературы как комфортного, сложного и увлекательного обучения.

При преподавании английской литературы в неродном контексте учителя и учащиеся сталкиваются с определенными трудностями и проблемами из-за культурных, расовых и языковых различий. Британская или англоязычная культурная ссылки неизвестны или привычны учащимся, и, следовательно, во многих случаях они не понимают суть вопроса с точки зрения автора. Этот культурный аспект

включает в себя все такие факторы, как география, топография, климат, история, религия, социальные и личные отношения, образ мыслей, социальные ценности, моральные кодексы, искусство, спорт и развлечения и так далее. Далее следуют расовые различия или различия в установках и определенных предположениях. Расовые предрассудки в отношении писателя или его страны могут стать препятствием для надлежащего понимания и изучения английской литературы или литературы на любом неродном языке. Тогда литература, созданная в далеком прошлом, с прошлыми ссылками и идеями, может вызвать непонимание в умах учащихся относительно актуальности таких материалов. Считается, что такие работы являются устаревшими темами для изучения. Кроме того, если учащийся не знаком с историей или социальными потрясениями этой страны (Англии), то при таких упоминаниях ему все это может показаться странным и даже неуместным из его диапазона понимания. Следовательно, цель учителя должна состоять в том, чтобы направить усилия учащихся и помочь им увидеть литературу, самих себя и свое окружение в перспективе (Льюис и Сиск, 1963).

Одним из способов вовлечения студентов в изучение литературы является использование медиатекстов. К ним относятся фильмы, фотографии и даже произведения абстрактного искусства. Средства массовой информации могут быть использованы в качестве связующего звена для приобретения навыков литературного анализа (Choo, 2006). В то время как некоторые преподаватели могут настаивать на том, что класс литературы должен оставаться “незапятнанным” при преподавании классических произведений, мы, вероятно, обнаружим, что наши учащиеся по своей природе проявляют больше интереса к медиатекстам, чем к художественным текстам. В конце концов, сегодня учащиеся

Одним из способов вовлечения студентов в изучение литературы является использование медиатекстов. К ним относятся фильмы, фотографии и даже произведения абстрактного искусства. Средства массовой информации могут быть использованы в качестве связующего звена для приобретения навыков литературного анализа (Choo, 2006). В то время как некоторые преподаватели могут настаивать на том, что класс литературы должен оставаться “незапятнанным” при преподавании классических произведений, мы, вероятно, обнаружим, что наши учащиеся по своей природе проявляют больше интереса к медиатекстам, чем к художественным текстам. В конце концов, сегодня учащиеся сталкиваются с большим количеством текстов в виде изображений. Учителя могут воспользоваться

ся этим, используя средства массовой информации для вовлечения учащихся и помогая им лучше ценить литературу.

Принимая новые типы текстов, учителя английского языка, преподносятся студентам фильмы таким образом, что к фильму относятся как к литературе. Учителя поощряют учащихся обращать внимание на такие элементы, как сюжет, символика и обстановка — элементы, которые они проанализировали бы при чтении печатного текста. В других случаях учащихся просят найти различия между печатным текстом и киноверсией. Хотя эти методы изучения фильма как литературы полезны, они игнорируют фильм как уникальную движущуюся среду, способную преподнести тексты так, как литература не может. Критически размышляя о фильме как о фильме, учащиеся научатся внимательно изучать текст нового поколения, ежедневно читаемый вне аудитории, с его собственным языком и условностями (Мюллер, 2006).

Преподавание кино как литературы действительно имеет свои преимущества. Тизли и Уайлдер (1997) утверждают, что немногие студенты, если таковые имеются, прошли формальную подготовку по анализу фильмов, в то время как студенты обычно приходят в класс английского языка с разными уровнями навыков чтения. Использование фильма в качестве текста на уроках английского языка помогает выровнять игровое поле, поскольку большинство студентов одинаково неопытны в анализе фильмов. Ветри (2004) отмечает, что студенты с низкой мотивацией охотнее думают, говорят и пишут о фильмах, чем о книгах, независимо от того. Фильм также может быть использован в качестве инструмента, помогающего студентам понять, как литературные приемы используются в прозе (Choo, 2006). Средства массовой информации также эффективны в качестве платформы для применения литературных навыков. Литература долгое время ассоциировалась с пассивным восприятием, поскольку перед студентами ставится задача написать критические эссе о литературных произведениях, а не активно создавать литературу. Учителя могут использовать мультимедийные средства для добавления практического компонента в учебную программу. Например, студенты могут применить свои знания о метафорах и символах при создании рекламы. Они также могут применять методы выстраивания сюжета и повествования при создании короткометражного фильма. Чу (2006) упоминает об этом, включив производство медиа в учебную программу, учителя могут связать знания, полученные на уроках литературы, с миром своих учеников, насыщенным средствами массовой информации. Хотя использование фильма в качестве литературы ставит ис-

пытывающих трудности читателей в меньшее невыгодное положение и включает в себя элементы английского языка и литературы, по целому ряду аспектов оно не подходит. Во-первых, поскольку фильмы, используемые в качестве литературы, преподаются почти так же, как учитель преподавал бы литературу, учащиеся, испытывающие трудности с литературой, могут испытывать трудности и с фильмом. Использование фильма в качестве литературы по-прежнему благоприятствует студентам с сильным пониманием повествования навыки анализа, поскольку он фокусируется в основном на элементах, которые фильм разделяет с литературой, а не на уникальных способах, которыми фильм выражает свое повествование (Мюллер, 2006). Во-вторых, подход "фильм как литература" игнорирует тот факт, что режиссер создал кинотекст, чтобы сформировать реакцию зрителя. Многие учителя сосредотачиваются на реакции читателя, оценивая реакцию учащихся на текст в соответствии с их жизненным опытом. Хотя этот подход полезен, Пири (1997) утверждает, что учителя должны учитывать не только то, как реакция зрителя / читателя формирует текст, но и то, как текст создается чтобы формировать наши реакции. Наконец, хотя кино как литература может принести пользу населению, испытывающему трудности, оно не подходит для учащихся всех уровней. Студенты, уже обладающие навыками литературного анализа, получают мало пользы от подхода "кино-литература", помимо той, которая уже обеспечивается изучением печатных текстов.

Учитывая факты, упомянутые выше, интересно выяснить, существует ли существенная разница между студентами, которых обучают по фильмам, и теми, кому поручено читать романы.

Методология

В этом исследовании автор использовал предэкспериментальный метод, применив неэквивалентный групповой дизайн только после тестирования. Это исследование требовало проведения двух параллельных занятий, экспериментальной и контрольной групп.

Эксперимент проводился в течение 7 встреч. Одна встреча была посвящена посттестированию, а шесть встреч - исследованию. На каждую встречу уходило 50 минут. Во время исследования студенты были разделены поровну на экспериментальную и контрольную группы. Обеим группам были даны одни и те же материалы. Разница заключалась только в используемых носителях. Студентам-экспериментаторам дали посмотреть три фильма, а студентам контрольной группы - прочитать два романа и один короткий рассказ. Им было присвоено одинаковое

название. Названия романа, короткого рассказа и самого новеллами были: "Джейн Эйр", написанная Бронте (1847), и новейшая экранизация, вышедшая в 2011 году, "Убить Пересмешника", написанный Ли (1960) и единственная экранизация, выпущенная в 1962 году, и "Любопытный случай с Бенджамином Баттоном", написанный Фицджеральдом (1922) и экранизация, выпущенная в 2008 году. Экспериментальной группе было дано две недели на просмотр фильмов, подведение итогов, рецензирование и проведение групповой презентации просмотренных ими фильмов. Контрольной группе также было дано две недели на то, чтобы прочитать главы, которые им были поручены, подвести итоги, просмотрите и сделайте групповую презентацию по роману/ рассказу, который они прочитали. И на седьмой встрече обеим группам был проведен посттест. Посттест был проведен одинаково для обеих групп, так что оценка, которую они получили, могла быть достоверной.

Чтобы выяснить мнение студентов о внедрении использования фильмов в качестве медиа для преподавания литературы, перед посттестированием была проведена анкета с открытыми вопросами. Анкета состояла из четырех вопросов.

Обсуждения

С самого начала предполагалось, что фильмы как носители информации действительно влияют на успеваемость учащихся. Перед проведением t-теста независимых образцов была введена оценка нормальности посттеста. Было обнаружено, что общие баллы как для экспериментальной, так и для контрольной групп в посттестах имели логарифмически нормальное распределение (для экспериментальной группы= 0,96 и для контрольной группы= 0,36). Более того, исходя из среднего балла, полученного каждой группой, было установлено, что экспериментальная группа набрала лучший балл, чем контрольная. Асимметрия и эксцесс экспериментальной группы составили 0,62 и -0,51, а для контрольной группы результаты асимметрии и эксцесса составили 0,70 и 0,28.

Между тем, по результатам t-теста независимых выборок можно было подтвердить, что фильмы как носители информации в учебной литературе показали существенное отличие от обеих групп, так как их количество составило 6,734, что было выше, чем в контрольной группе.

И значение $0,000 < 0,05$ также усиливает результат t-теста независимых выборок. После проведения t-теста будут обсуждены результаты анкетирования. Отвечая на вопрос номер один, тридцать девять студентов, или 97,5%, заявили, что им больше понравилось смотреть фильм, чем читать роман или рассказ. Только один студент, или 2,5%, заявил, что ему/ей больше понравилось читать роман или

рассказ, чем смотреть фильм. Причины также были разными. Некоторые из них заявили, что они могли бы лучше понять сюжет, а некоторые ответили, что могли бы легко найти тему рассказа. На второй вопрос был дан более разный ответ. Поскольку вопрос заключался в том, какие еще аспекты языка студенты могли бы усвоить после просмотра фильмов. Восемь студентов, или 20%, отметили, что они смогли научиться произносить слова лучше, чем раньше, пять студентов, или 12,5%, ответили, что у них расширился словарный запас после просмотра фильмов, четыре студента, или 10% студентов, заявили, что они смогли понять культуру после просмотра фильмов. 21 студент, или 52,5%, заявили, что у них развился навык аудирования, и 2 студента, или 5%, упомянули который приобрел навык чтения после просмотра фильмов, поскольку в показанных фильмах использовались английские субтитры.

В вопросе номер три студентам задавали вопрос о том, какие фильмы они хотели бы видеть на лекции. Ни один студент не ответил, что хотел бы посмотреть фильмы целиком в классе. 10% или четыре студента заявили, что хотели бы посмотреть половину фильмов в классе. И большинство студентов (тридцать шесть), или 90%, ответили, что хотели бы посмотреть фильмы дома.

Что касается четвертого вопроса, то все студенты или 100% согласились с тем, что фильмы являются хорошим средством обучения литературе.

Из результатов анкетирования можно сделать вывод, что учащиеся положительно отреагировали на использование фильмов в качестве средства массовой информации для преподавания литературы.

Судя по результатам анкетирования, использование фильмов в качестве средств массовой информации для преподавания литературы принесло пользу учащимся. Во-первых, они почувствовали, что могут лучше понять сюжет и тему по сравнению с тем, когда читали книгу. Это потому, что романная версия обычно занимала более ста страниц, на чтение уходит больше времени, чем на просмотр фильма, который обычно длится максимум три часа. Вышеприведенное утверждение подтверждается Чу (2006), который утверждает, что фильм можно использовать как инструмент, помогающий студентам понять, как литературные приемы используются в прозе. Во-вторых, студенты заявили, что они могут понять культуру о людях, когда они были представлены в фильме лучше, чем в романе/рассказе. Это потому, что фильм показал взаимодействие между людьми, которого нельзя было получить в романе/рассказе. Британские или англоязычные культурные отсылки неизвестны учащимся и, следовательно, часто они не понимают суть вопроса так. Этот культур-

ный аспект включает в себя все такие факторы, как география, топография, климат, история, религия, социальные и личные отношения, образ мыслей, социальные ценности, моральные кодексы, искусство, спорт и развлечения и так далее. В заключение следует отметить, что фильмы могут быть использованы в качестве эффективного средства обучения литературе.

Выводы

После того, как был проанализирован t-тест независимых выборок, он показал, что существует существенная разница в успеваемости учащихся между двумя группами, поскольку t, полученный по t-тесту независимой выборки, составил 6,734 со значением 0,000. Студенты также положительно отозвались о внедрении этого средства массовой информации в преподавать литературу. В целом, фильмы могут быть эффективным средством обучения литературе.

Литература:

1. Чемберс, Э. и Грегори, М. (2006). Преподавание и изучение английской литературы. Калифорния: Публикация SAGE
2. Чу, С. (2006). Включение фильма в учебную программу по литературе. [http://singteach.nie.edu.sg/issue04-voices03 /](http://singteach.nie.edu.sg/issue04-voices03/) .
3. Хейк, С.Р. (2001). Зачем изучать литературу? Колледж Патрика Генри.
4. Каконис, Т.Э. и Эванс, Д.А. (1971). От языка к идее: интегрированная риторика. Нью-Йорк: Winston Inc.
5. Кларер, М. (2005). Введение в литературоведение. Нью-Йорк: Ратледж.
6. Мюллер, В. (2006). Фильм как фильм: использование фильмов для того, чтобы помочь студентам визуализировать теорию литературы. Английский журнал. 95(3),
7. Пири, Б. (2007). Изменение английского языка в старших классах. Урбана: NCTE.
8. Русяна, Ю. (1982). Метод пенгаджаран-шастры. Бандунг: Гунунг Ларанг.
9. Тизли, А.Б. и Уайлдер, А. (1997). Беседы на пленке: чтение фильмов с молодыми взрослыми.
10. Ветри, М. (2004). Использование фильма для повышения уровня грамотности. Английский журнал. 93(3)
11. Вахьюди, А. Т. (2013). Некоторые актуальные проблемы преподавания и учебной литературы. Проверено 30 июня 2014 г. по адресу <http://anang0592.blogspot.com/2013/01/some-current-issues-in-teaching-and.html>

Резюме:

Цели исследования состоят в том, чтобы выяснить: 1) существует ли существенная разница в успеваемости учащихся между теми, кого учат с помощью фильмов, и теми, кому поручают читать романы и короткие рассказы. 2) мнения студентов о реализации использования кино в качестве средства массовой информации при обучении литературе.

Это предэкспериментальный проект, неэквивалентный групповой проект только для посттестирования, в котором восемьдесят студентов были разделены поровну на две группы, контрольную и экспериментальную, и обеим группам не проводилось предварительное тестирование. Исследование проводилось в ходе семи встреч, включая посттестирование, с 10 марта по 28 апреля 2014 года. Результат этого исследования показал, что между двумя группами существовала существенная разница в успеваемости учащихся. Студенты также положительно отозвались о внедрении этого средства массовой информации в преподавание литературы.

Ключевые слова: проект, литература, учить, исследования, группа, студенты

Summary:

The objectives of the study are to find out: 1) is there a significant difference in student performance between those who are taught through films and those who are assigned to read novels and short stories. 2) students' opinions on the implementation of the use of cinema as a media in teaching literature.

This is a pre-experimental project, a non-equivalent group project for post-testing only, in which eighty students were divided equally into two groups, control and experimental, and both groups were not pre-tested. That study was conducted during seven meetings, including post-testing, from March 10 to April 28, 2014. The result of this study showed that there was a significant difference in student performance between the two groups., since the t-score obtained by an independent sample t-test was 6,734 with a significance of 0.000. The students also spoke positively about the introduction of this media in the teaching of literature.

Keywords: project, literature, teaching, research, group, students

Xülasə:

Tədqiqatın məqsədləri öyrənməkdir: 1) filmlərlə öyrədilənlərlə roman və qısa hekayələr oxumaq tapşırılanlar arasında tələbə performansında əhəmiyyətli bir fərq varmı? 2) ədəbiyyat tədrisində kinonun kütləvi informasiya vasitəsi kimi istifadəsinin həyata keçirilməsi ilə bağlı tələbələrin fikirləri.

Bu, səksən tələbənin nəzarət və təcrübə olmaqla iki qrupa bərabər bölündüyü və hər iki qrupun əvvəlcədən sınaqdan keçirilmədiyi eksperimental bir layihədir, yalnız ekvivalent olmayan bir test sonrası qrup layihəsidir. Tədqiqat 10 mart-28 aprel 2014-cü il tarixləri arasında test sonrası da daxil olmaqla yeddi iclasda aparıldı. Bu araşdırmanın nəticəsi, iki qrup arasında tələbə performansında əhəmiyyətli bir fərq olduğunu göstərdi, çünki müstəqil seçmə t testi ilə əldə edilən t göstəricisi 6,734, 0,000 əhəmiyyəti ilə idi. Tələbələr bu medianın ədəbiyyat tədrisinə tətbiqi barədə də müsbət fikirlər söylədilər.

Açar sözlər: layihə, ədəbiyyat, tədris, tədqiqat, qrup, tələbələr

Rəyçi: Xanbabayeva Gülzar

DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Aynur MƏMMƏDOVA*

huseynov2004@bk.ru

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ DİSKURS VƏ DİSKURSİV TƏHLİL ANLAYIŞI

Giriş

Məqalədə dilçilikdə diskursun tədqiqinin əsas istiqamətlərindən bəhs edilir: adresant tərəfindən nitqin qurulması, adresat tərəfindən diskursun başa düşülməsi prosesinin öyrənilməsi; nitqin əsas növləri və struktur xüsusiyyətləri fərqləndirilir, həmçinin diskurs təhlilinə əsas yanaşmalar təsvir edilir.

Diskurs anlayışı müasir tədqiqatlarda çoxlu sayda şərhlərə malik olmaqla izah edilmişdir. Bir sıra mühüm dil problemlərinə münasibətdə uzun müddət öz həllini tapmış kimi görünən paradiqmatika ilə sintaqmatika əlaqəsi problemi dilçiliyin müasir inkişafı mərhələsində yenidən aktuallaşır. Bu cür qiymətləndirmə son nəticədə "sistemli dil öyrənmənin iki aspektindən" biri kimi paradiqmatikanın ümumi anlayışına əsaslanır. Dilin elementləri və yaxud vahidləri arasında iki növ münasibətin – paradiqmatik və sintaqmatik – “fərqləndirilməsi” ilə müəyyən edilir. Sintaqmatika “bir dilin həqiqi nitq axınında və ya mətnədə bir-biri ilə bilavasitə birləşdiyi zaman onun ardıcıl yerləşən vahidləri arasında yaranan əlamətlər arasındakı xüsusi sintaqmatik münasibətlərin təhlili kimi meydana çıxır. Mətnin - həm də diskursun əsas xüsusiyyətlərindən biri onların komponentlərinin ardıcılığının xətti olmasıdır, yəni mədəniyyət daşıyıcıları kimi kommunikativlər arasında qarşılıqlı əlaqə prosesi üçün əhəmiyyətli olan kommunikativ-praqmatik və koqnitiv parametrlərin təsirinə son dərəcə həssas olan nominativ-kommunikativ vahidlərdir (yəni nitq üçün) və onun nəticəsi üçün (yəni mətn üçün). Ümumi kontekstdə (mətn və diskursda) müəyyən dil vasitələrinin paradiqmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərinin dialektikasını nəzərə almadan dilçilik tədqiqatının indiki inkişaf mərhələsində linqvistik vasitələrin paradiqmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərini izah etmək son dərəcə problemlidir.

Ona görə də aydındır ki, bu hadisələri həm də paradiqmatik və sintaqmatik rakursda nəzərdən keçirmək, sonuncuları kifayət qədər geniş başa düşmək olduqca

---

* Bakı Dövlət Universiteti, İngilis dili kafedrasının müəllimi

qanuna uyğundur.

Bir çox əsərlərdə qeyd olunduğu kimi [1; 3], "diskurs" termini məzmunca "mətn" anlayışına yaxındır, lakin birincinin tərfi onun dinamik xarakterini vurğulayır, yəni mətn statik obyekt, dil fəaliyyətinin nəticəsi kimi başa düşülür, diskurs isə linqvistik ünsiyyət prosesini səciyyələndirən zamanla inkişaf edir.

Əsas:

Diskurs (fransızca diskurslar, ingiliscə diskurs, latınca discursus 'irəli-geri qaçan; hərəkət, döviyyə; danışmaq, danışmaq'), nitq, linqvistik fəaliyyət prosesi; danışmaq təzi kimi izah edilir.

Diskurs birbaşa və ya dolayısı ilə dilin, dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın, semiotikanın, sosiologiyanın, fəlsəfənin, etnologiyanın və antropologiyanın fəaliyyətinin öyrənilməsini əhatə edən bir sıra humanitar elmlər üçün polisemantik bir termindir.

Bu terminin ilk dəfə olaraq linqvistik istifadələrdə amerikalı dilçi Z.Harrisin 1952-ci ildə nəşr olunmuş "Diskurs təhlili" [3,93] adlı məqaləsinin başlığında rast gəlinir. "Diskurs" termininin faktiki linqvistik istifadələrinin özü çox müxtəlifdir, lakin ümumilikdə bunlar ənənəvi nitq, mətn və dialoq anlayışlarını aydınlaşdırmaq və inkişaf etdirmək cəhdləri kimi qəbul edilir.

İlkin hərfi mənası mühakimə yürütmək, dəlil gətirmək olan diskurs anlayışının bizim filoloji fikirdə hələ tam vətəndaşlıq qazandığını deyə bilmərik. Bu termin bəzən bir-birinə uyğun gəlməyən müxtəlif mənalarda və yerlərdə işlədilir. Humanitar elmlərin müxtəlif sahələrində tətbiq olunan diskurs termini filologiyada linqvistik anlayış kimi daha çox işlənir və bu anlayışın ədəbiyyatşünaslığa nüfuz etməsinin nəticəsi olaraq son vaxtlar filologiyanın "diskursiv poetika" deyilən ayrıca bir sahəsi formalaşmaqdadır. Diskursiv poetikada "diskurs" qulağımızın təzəcə alışdığı "mətn" anlayışının yerinə gətirilir, ancaq onunla eyniləşdirilmir, diskurs mətndən daha əhatəli, mətni içinə alan düşüncə tipi kimi götürülür.

"Diskurs" termini müasir dilçilikdə mənacə "mətn" anlayışına yaxın olsa da, burada dil ünsiyyətinin dinamik, zamanla açılan xarakteri mövcuddur. Mətn ilk növbədə dil fəaliyyətinin nəticəsi olan statik bir obyekt kimi təsəvvür edilir.

Bəzən "diskurs" dedikdə, eyni vaxtda iki komponenti özündə ehtiva edən birlik başa düşülür: həm onun sosial kontekstinə həkk olunmuş linqvistik fəaliyyətin dinamik prosesi, həm də onun nəticəsi (yəni mətn). Bəzən rast gəlinən nitq anlayışını "əlaqəli mətn" ifadəsi ilə əvəz etmək cəhdləri o qədər də uğurlu olmur, çünki istənilən normal mətn bir-biri ilə əlaqəlidir.

Diskurs, hər hansı bir kommunikativ akt kimi, iki əsas rolun - natiq (müəllif) və adresatın mövcudluğunu nəzərdə tutur. Eyni zamanda, natiq və adresatın rolları növbə ilə şəxslər, yəni diskurs iştirakçıları arasında bölüşdürülə bilər. Bu halda dialoq meydana çıxır.

Əgər nitq boyu (yaxud nitqin əhəmiyyətli hissəsi) natiqin rolu eyni şəxsə həvalə edilirsə, belə danışmaq monoloq adlanır. Monoloqun tək iştirakçı ilə söhbət olduğunu düşünmək düzgün deyil: monoloqda adresat da lazımdır. Ənənəvi olaraq dialoq və monoloq kəskin şəkildə bir-birindən fərqlənsə də, mahiyyət etibarilə monoloq dialoqun sadəcə xüsusi halıdır.

Diskursun strukturu bir-birindən köklü şəkildə bir-birinə zidd olan iki rolun - natiq və adresatının mövcudluğunu nəzərdə tutduğundan, linqvistik ünsiyyət prosesinin özünü də bu iki perspektivdə nəzərdən keçirmək olar. Söhbətin qurulması (yaradılması, sintezi) proseslərinin modelləşdirilməsi diskursun başa düşülməsi (təhlil) proseslərinin modelləşdirilməsi ilə eyni deyil. Kommunikasiya elmində iki müxtəlif əsər qrupu mövcuddur - nitqin qurulmasını araşdıran (məsələn, hansısa obyektin adını çəkərkən leksik vasitələrin seçilməsi) və müraciətin nitqinin başa düşülməsini araşdıran əsərlər (məsələn, dinləyicinin azaldılmış leksik vasitələri, məsələn əvəzlilikləri necə başa düşməsi sualında onları müəyyən obyektlərlə əlaqələndirir). Bundan əlavə, üçüncü bir perspektiv də var - nitq prosesində yaranan linqvistik ünsiyyət prosesinin mətnin özü nöqtəyi-nəzərindən nəzərdən keçirilməsi (məsələn, mətndəki əvəzliliklər onların formalaşma proseslərindən asılı olmayaraq nəzərdən keçirilə bilər. natiq və ünvançı tərəfindən başa düşülməsi, sadəcə olaraq mətnin digər hissələri ilə müəyyən əlaqədə olan struktur varlıqlar kimi).

Diskursu, eləcə də dilçiliyin müvafiq bölməsini öyrənən fənlərarası istiqamət kimi diskurs təhlili və ya diskurs tədqiqatları adlandırılır. Dilçiliyin qarşılıqlı əlaqəsi əsrlər boyu ritorika və natiqlik, daha sonra isə stilistika və ədəbiyyatşünaslıq kimi elm sahələrinin mövzusu olsa da, düzgün elmi istiqamət kimi diskursiv təhlil yalnız son onilliklərdə formalaşmışdır. Bu, 20-ci əsrin çox hissəsi üçün dominant dilçiliyin fonunda baş vermişdi. Əks istiqamətli cərəyan – dil elminin nitqin tədqiqindən “təmizlənməsi” uğruna mübarizə apararı F. de Sossür hesab edirdi ki, dilçiliyin əsl obyektini dil sistemidir (nitqdən fərqli olaraq) [1], N. Xomski isə dilçiləri linqvistik “səriştə” və dildən istifadə məsələlərini mücərrəd öyrənməyə çağırırdı. Lakin son zamanlar dil elmində koqnitiv münasibətlər dəyişməyə başlayır və rəy güclənir ki, buna görə də heç bir dil hadisəsi onların istifadəsindən kənar, onların diskursiv cəhətləri nəzərə alınmadan adekvat başa düşülə və təsvir edilə bilməz. Buna görə də diskursiv təhlil dilçiliyin mərkəzi bölmələrindən birinə çevrilir.

Qazax alimi Temirqəli Yesenbekovun fikrinə görə, mətnlə müqayisədə diskurs daha geniş anlayışdır. "Mətn linqvistik hadisədir, diskurs isə... mətnin yaranmasını, qiymətləndirilməsini və təhlil edilməsini ehtiva edən məqsədli sosioloji aktdır".

Diskurs:

1. ekstralingvistik - pragmatik, sosial-mədəni, psixoloji və digər amillərlə əlaqəli olan mətn;
2. hadisə aspektində götürülmüş mətn;
3. məqsədyönlü sosial fəaliyyət kimi, insanların və onların şüur mexanizmlərinin (idrak prosesləri) qarşılıqlı əlaqəsində iştirak edən komponent kimi qəbul edilən nitq;
4. Diskurs "həyata qərq olmuş" nitq kimi izah edilir. [2, 152]

Fransız poststrukturistlərinin [4] əsərlərində diskurs anlayışı geniş şəkildə təqdim olunmuş və göstərilmişdir ki, diskurs eyni vaxtda iki komponenti özündə birləşdirir:

- 1) sosial kontekstdə yazılmış dil/nitq fəaliyyətinin dinamik prosesi;
- 2) bu fəaliyyətin nəticəsi və ya mətn

Bu günə qədər diskursun təfsirindən danışarkən onu ardıcıl mətn kimi imtina etmişlər, çünki hər bir mətn, o cümlədən onu təşkil edən cümlələr bir-biri ilə əlaqəlidir.

Müasir dövrdə "diskurs" termini tez-tez dilin bütün növlərinin istifadəsinin, işləməsinin, istifadəsinin nominasiyası üçün ümumi termin kimi istifadə olunur. Bütün elmi izahların ortaq bir xüsusiyyəti var ki, o da diskursun dialoq vasitəsilə şərh edilməsidir. Bu onunla əlaqədardır ki, kommunikativ akt kimi diskurs iki fundamental tərəfin iştirakını: danışan və dinləyəni təmin edir.

Buna görə də diskurs-söhbət iki istiqamətə bölünür:

- 1) nitqin faktiki qurulmasının adresant tərəfindən öyrənilməsi
- 2) nitqin adresat tərəfindən başa düşülməsi prosesinin öyrənilməsi

Diskurs digər dil varlıqları (morfemlər, sözlər, cümlələr) kimi konkret dilə xas olan müəyyən qaydalara uyğun düzülür. Diskurs quruculuğunun bəzi dərin prinsipləri var ki, onların müəyyən edilməsi diskursiv təhlilin əsas məqsədidir. Diskursun quruluşuna diqqət çəkənlərdən biri Hollandiyalı dilçi, mətn, nitq aktı nəzəriyyəsi və diskurs təhlilinin qabaqcıllarından biri Ten Van Deyk olmuşdur [5]. O, sosial və siyasi linqvistik hadisələrin problemləri ilə yanaşı, tənqidi diskurs təhlilinin nümayəndəsidir.

Onun sayəsində diskursla bağlı aşağıdakılar fərqlənir: makrostruktur (qlobal struktur) və mikrostruktur (yerli struktur).

Makrostruktur, adresatın dərkətmə prosesində qurduğu nitqin əsas məzmununun ümumiləşdirilmiş təsviridir. T. Van Deyk konsepsiyasındakı makrostruktur makro

müddəaların ardıcılığıdır, yeni müəyyən qaydalara (ixtisar qaydaları (əhəmiyyətsiz məlumat), ümumiləşdirmə (eyninin iki və ya daha çox müddəaları) uyğun olaraq gedən nitqin müddəalarından əldə edilən müddəalardır. Makrostruktur hər zaman tam hüquqlu məndir.

Makrostrukturlar uzunmüddətli yaddaşın strukturlarına uyğun gəlir - onlar müəyyən diskurs eşitmiş və ya oxumuş insanların yaddaşında kifayət qədər uzun müddət saxlanılan məlumatları ümumiləşdirir. Makrostrukturların adresat tərəfindən qurulması nitqi başa düşmə strategiyaları adlanan növlərdən biridir. "Makrostruktur"a əlavə olaraq Van Deyk vurğulayır ki, superstruktur konsepsiyası və ya anlayışı-standart sxem, konkret diskurslarla qurulur [5,78]. Postsovet dilçiliyində nitqin makrostrukturuna dair tədqiqatları E.V. Paduçeva, A.N. Baranov, G.E. Kreidlin və başqa alimlər məşğul olmuşdurlar.

Makrostrukturların tədqiqinin hazırkı mərhələsi koqnitiv dilçiliyə fəal diqqət yetirilməsi ilə xarakterizə olunur. Koqnitiv dilçilik dilçilikdə dil və şüur arasındakı əlaqə problemlərini, dünyanın konseptuallaşdırılması və təsnifatında dilin rolunu, idrak proseslərində və insan təcrübəsinin ümumiləşdirilməsində, insanın fərdi idrak qabiliyyətlərinin əlaqəsini araşdıran bir istiqamətdir. Kateqoriyalaşdırma, əldə edilmiş biliklərin sıralanması prosesi kimi başa düşülür, yeni yeni biliklərin bir insanın şüurunda mövcud olan müəyyən başlıqlar üzrə bölüşdürülməsi və çox vaxt bu şəxsin ana dili olduğu dilin kateqoriyaları ilə müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, koqnitivizm düşüncə proseslərini idarə edən ümumi prinsiplərin öyrənilməsini birləşdirən elmlər məcmusudur. Beləliklə, dil düşüncə proseslərinə çıxış vasitəsi kimi təqdim olunur. Məhz dildə bəşəriyyətin təcrübəsi, onun tərəkürü sabitdir; dil idrak mexanizmdir, informasiyanı xüsusi olaraq kodlaşdıran və çevirən işarələr sistemidir. Koqnitiv dilçiliyin obyektivi idrak mexanizmi kimi dildir.

Makrostrukturlara koqnitiv yanaşma insanın reallıq haqqında stereotipik fikirlərinin öyrənilməsinə əsaslanırdı ki, bunlar koqnitiv elmdə yaranmış diskursun formasına təsir edən sxemlər adlanır.

Xüsusilə, diskursun mikrostrukturunu Van Deyk diskursun minimal komponentlərə bölünməsi kimi müəyyən edir. Predikasiyalar (bəndlər) belə minimal vahidlər hesab olunur, ona görə də diskurs ilk növbədə cümlələr zənciridir.

Diskursun mikrostrukturunun öyrənilməsinin aktual problemlərinə dil strukturunda diskursiv amillərin (hissi, bilavasitə intuitiv olandan fərqli olaraq mücərrəd, vasitəli, məntiqi və əyani olan) rolunun, yeni onların daha kiçik linqvistik komponentlərə - qrammatik, leksik və fonetik təsirlərə təsirinin öyrənilməsi daxildir.

Müasir dilçilik dil materialının diskursiv amillərin təsiri altında seçilməsini iki mövqedən nəzərdən keçirir:

1) istinad seçimi nöqtəyi-nəzərindən, müəyyən bir iştirakçının əvvəlki xatırladıcısına qədər olan məsafə kimi diskursiv amillərin obyektinin adlandırılması metodu, bu əvvəlki xatırlatmanın onun bəndindəki rolu, bu iştirakçının diskurs üçün əhəmiyyəti bütövlükdə və s. ;

2) diskursiv kontekst nöqtəyi-nəzərindən, sözdə diskursiv amillərin istifadəsini müəyyən edən, yəni nitqin strukturunu, danışanın psixi proseslərini bildiren xüsusi sözlər (məs: belə demək mümkünsə), adresantın psixi prosesləri üzərində nəzarət (başla düşürsən, görürsən) və s.

Diskurs strukturu ilə bağlı suallara əlavə olaraq, başqa bir əsas problem silsiləsi diskursiv təhlildə daha kiçik linqvistik komponentlərə - qrammatik, leksik və fonetik amillərin təsiri öyrənilir.

Məsələn, Azərbaycan dili kimi bir dildə cümlədəki söz sırası qrammatik hadisə olsa da, diskursiv amillərə müraciət etmədən izah edilə bilməz. Söz sırası nitqin kommunikativ təşkilinin xüsusiyyətlərinə həssasdır, adətən mövzular (nitqin başlanğıc nöqtəsi) və rema (başlanğıc nöqtəsinə əlavə olunan məlumat) baxımından təsvir olunur. Çex dilçilərinin ifadə etdiyi fikrə görə, cümlədə tematik elementlərdən əvvəl daha çox tematik elementlər yerləşdirilir.

Diskursun makro və mikrostrukturlarının linqvistik təsviri ritorik quruluş nəzəriyyəsinə əsaslanır. Burada hər hansı bir danışmaq vahidinin hansısa mənalı əlaqənin köməyi ilə bu diskursun ən azı bir başqa vahidi ilə əlaqəli olduğu fərziyyəsi əsaslandırılır. Belə əlaqələrə ritorik münasibətlər deyilir. Ritorik strukturlar nəzəriyyəsi mətnin təşkili ilə bağlı geniş spektrli hadisələrə təsviri linqvistik yanaşmadır. Mətnin təşkili mətn hissələri arasında qurulan əlaqələr aspektində nəzərdən keçirilir. Ritorik münasibətlər korpusuna ardıcılıq, səbəb, hal və vəziyyət, məqsəd, və s. bu kimi elementlər daxildir. Beləliklə, diskursun strukturu məsələsi əsas etibarlı ilə diskursun uyğunluğu məsələsidir. Ritorik münasibətlər və ya ardıcılıq əlaqələri və ya diskursiv münasibətlər mətnin iki və ya daha çox intervalını birləşdirən parataktik (koordinat) və ya hipotaktik (tabe) əlaqələrdir. Hesab olunur ki, ahənglik anlayışı belə mətn münasibətlərində öz ifadəsini tapır.

Oxşar qlobal və lokal strukturda qlobal və lokal əlaqə fərqləndirilir.

Diskursun qlobal əlaqəsi diskursun mövzusunun / müzakirə mövzusunun vəhdəti ilə təmin edilir. Tema-bu diskursda söhbətin nədən getdiyidir.

Diskursun lokal növü minimal diskursiv vahidlər və onların hissələri arasında əlaqə kimi başa düşülür. Elmi ədəbiyyatda povest diskursunu xarakterizə edən dörd lokal əlaqə növü ətraflı təsvir edilmişdir: istinad (iştirakçıların şəxsiyyəti), məkan, zaman, hadisə.

Müasir dilçilikdə diskursun əsas istiqamətlərini müəyyən etdikdən sonra onların fənlərarası təbiətindən danışmaq olar ki, bu da başqa bir terminin - diskursiv təhlilin (yaxud diskurs təhlilinin) məzmununu müəyyən dərəcədə izah edir.

Diskurs təhlili üç sahəyə qruplaşdırıla bilən müxtəlif yanaşmalarla xarakterizə olunur [4, 127]

1) gündəlik dialoqun təhlili (və ya söhbət təhlili, danışmaq təhlili) - bu, etnometodologiyanın ümumi prinsiplərinin linqvistik qarşılıqlı əlaqəyə tətbiqidir, bunun sayəsində söhbət zamanı replikaların növbələşməsinin sadə sistematikasını qurulur və sözdə bitişik cümlələr təhlil edilir. (tipik nitq ardıcılığı (sual - cavab, dəvət - dəvətin qəbulu və s.) və ya danışmaq korreksiyası replikaları);

2) insan tərəfindən məlumatın əldə edilməsi və mənimsənilməsi prosesini, habelə mədəni anlayışların və sintaktik strukturların linqvistik korrelyasiya metodunu idrak baxımından yenidən düşünməkdən ibarət olan məlumat axınının öyrənilməsi;

3) koqnitiv funksional qrammatika mövzu anlayışı əvəzinə diqqətin cəmlənməsinin psixoloji konsepsiyasından istifadə edərək danışanın qrammatik seçiminin əsaslarını izah edir.

Beləliklə, diskursiv təhlilə yanaşmaların müxtəlifliyi onun metodlarının müxtəlifliyində də özünü göstərirdi. Xüsusilə, empirik material əsasında gündəlik dialoqun təhlili introspeksiya metodunu və statistik testləri, həmçinin şifahi mətnlərin transkripsiya metodunun işlənməsini tələb edir.

İnformasiya axınının təhlili psixolinqvistik üsullar, o cümlədən eksperiment olmadan mümkün deyil. Koqnitiv qrammatika təfəkkür proseslərinin səth quruluşunu nümayiş etdirmək aspektində modelləşdirilməsini təmin edir.

Nəticə

Formal dilçilik bütövlükdə diskurs problemləri ilə o qədər də fəal maraqlanmır. Bu, qismən diskursiv proseslərin rəsmiləşdirilməsinin obyektiv mürəkkəbliyi ilə, qismən də sintaksisin mərkəzliyi haqqında Xomski postulatı (Müəyyən elmi nəzəriyyənin başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul edilən və bir qayda olaraq, həmin nəzəriyyəyə çərçivəsində isbat olunmayan prinsip və ya hökm. Məntiqdə və elmin metodologiyasında "postulat" anlayışından "aksiom" anlayışının sinonimi kimi də istifadə olunur (6).) ilə bağlıdır. Bununla belə, bəzi formal dilçilər generativ qrammatikanın arsenalına diskursiv

anlayışların elementlərini daxil etməyə çalışırlar (bu, istinad və tematik-rematik struktur məsələlərinə aiddir, məsələn, T.Reynhartın əsərlərində). Formal semantikada nitqi öz maraq dairəsi elan edən bir neçə istiqamət var. Bu, xüsusən də, ilk növbədə linqvistik kəmiyyəti və temporal kateqoriyaları öyrənən alman məntiqçisi H.Kampın diskursunun təmsilçilik nəzəriyyəsinə aiddir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Sössür Ferdinand de. Ümumi dilçilik kursu[Mətn] : Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2018.
2. Арутюнова Н.Д. Дискурс. – Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1999
3. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. М.: Едиториал УРСС, 2001.
4. Баранов А.Н., Плунгян В.А., Рахилина Е.В., Кодзасов С.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. М., 1993
5. Дейк Т.А. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989.
6. <https://www.shagird.info/il/postulat/23-33247-1>
7. https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/DISKURS.html

Məmmədova Aynur

Müasir dilçilikdə diskurs və diskursiv təhlil anlayışı

XÜLASƏ

Məlumat diskursda ötürülür və qəbul edilir. İnformasiyanın ötürülməsi birtərəfli prosesdir, məlumatı və onunla bağlı cavabı alan adresant ikinci nitq aktıdır. Çıxış edənə müraciət edən deyildir. Ünsiyyət prosesində adresat və adresant nitq aktına uyğun olaraq dəyişir. Adresat adresanta çevrilir və ya əksinə, adresant adresat olur. Bu cəhət daha çox sual-cavab dialoq nitqlərində müşahidə olunur. Hər bir danışmaq üçün onun baş verməsi üçün şərait vardır. Bu şərtlərin hər ikisi dildaxili və ekstralingvistik formalarda mövcuddur. Dildaxili şərtlər sual və cavabların məzmunundan asılıdır və nitq aktının bir nitq iştirakçısından digərinə ötürülməsinin linqvistik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Ekstralingvistik şərtlər nitqin yaranmasına, onun quruluşuna və digər xüsusiyyətlərinə təsir edən vəziyyətlə əlaqələndirilir. Nitq şərtlərinə ünsiyyətin baş verdiyi şəraitin bütün

elementləri daxildir. Şifahi nitq aktında danışıqda baş verən dil vahidləri bilavasitə nitq şəraiti ilə bağlı işlənir. Belə bölgülərə situasiya deyilir.

Açar sözlər: dilçilik, informativlik, diskurs, makro və mikrostruktur, mətn, koqnitiv

Aynur Mammadova

Concept of discourse and discursive analysis in modern linguistics

SUMMARY

Information is transmitted and received in discourse. The transmission of information is one-way. The addressee receiving the information and the response associated with it is the second speech act. The one who delivers the speech is called the addressee. The addressee of the speech act addressed to him is the addressee. In the process of communication, the addressee and addressee change in accordance with the speech act. The addressee becomes the addressee, and vice versa, the addressee becomes the addressee. This aspect is more often observed in question-answer dialogic speeches. For each discourse there are conditions for its occurrence. Both of these conditions exist in intralinguistic and extralinguistic forms. Intralinguistic conditions depend on the content of questions and answers and are characterized by linguistic features of the transmission of a speech act from one participant in speech to another. Extralinguistic conditions are associated with a situation that affects the emergence of speech, its structure and other characteristics. Speech conditions include all elements of the conditions in which communication takes place. In the act of oral speech, the linguistic units that take place in a conversation are used directly in connection with speech conditions. Such divisions are called situational.

Keywords: linguistics, discourse, macro and microstructure, text, cognitive

Айнур Мамедова

Понятие дискурса и дискурсивный анализ в современной лингвистике

РЕЗЮМЕ

Информация передается и принимается в процессе общения. Передача информации односторонняя. Получение адресатом информации и связанная с ней реакция – это второй речевой акт. Того, кто произносит речь, называют адресатом. Адресатом обращенного к нему речевого акта является адресат. В процес-

се общения адресат и адресат меняются в соответствии с речевым актом. Адресат становится адресатом, и наоборот, адресат становится адресатом. Этот аспект чаще наблюдается в вопросно-ответных диалогических речах. Для каждого дискурса существуют условия его возникновения. Оба эти состояния существуют во внутриязыковой и экстралингвистической формах. Внутриязыковые условия зависят от содержания вопросов и ответов и характеризуются языковыми особенностями передачи речевого акта от одного участника речи к другому. Экстралингвистические условия связаны с ситуацией, которая влияет на возникновение речи, ее структуру и другие характеристики. Речевые условия включают в себя все элементы условий, в которых происходит общение. В акте устной речи языковые единицы, имеющие место в разговоре, употребляются непосредственно в связи с речевыми условиями. Такие подразделения называются ситуативными.

Ключевые слова: лингвистика, дискурс, макро и микроструктура, текст, когнитивный.

Rəyçi: prof.A.Q.Abbasov

TRANSFORMATION IN TRANSLATION

Abstract

The relevance of this article is caused by the versatile interest to the problem of transformation in the process of translation, which usually comes as a tradition in the theory and practice of translation. However, most of the researches are devoted to the process of translation from English into Russian and vice versa. Therefore, this article is concentrated at identifying and studying the types and characteristics of lexical transformations based on the translation samples. The leading approach to the problem is a systematic one, which includes the study of theoretical aspects of translation transformations reflected in the works of domestic and foreign researchers. It also assumes analysis of lexical transformations identified in under study translations, based on the theoretical framework mentioned above.

Introduction

In the process of translation a SLT as a whole or its segments may undergo varied modifications that are known in the theory and practice of translation as translation transformations. The term 'transformation' is polysemantic and there are at least 6 meanings that are associated with this word in translation studies including intralinguistic translation. The discussion of translation transformations below includes the following: definition, causes, levels and techniques of translation.

Translation transformations are defined by L.S. Barkhudarov as numerous and varied in their quality inter-lingual changes which are made to achieve adequacy in translation in spite of discrepancies in the formal and semantic systems of a SL and a TL [1, 165].

A.D. Shveitser stresses that the term 'transformation' is used in translation theory metaphorically as in fact we mean special inter-lingual operations of transpresentation of SL sense by means of TL [2, 55]. In keeping with this understanding he connects the character of transformations with his model of the levels of equivalence which is based on three aspects of a linguistic sign: syntactic, semantic and pragmatic.

---

* f.ü.f.d., BDU-nun filologiya fakültəsi, İngilis dili (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimi

The **syntactic** level favors substitutions which retain the syntactic invariant despite various other replacements, e.g. *The sun disappeared behind a cloud – Солнце скрылось за тучей*. The students might remember that syntactic equivalence meant the structural similarity of the source and target texts. If the syntactic similarity is missing we observe a transformation. Transformation is any change of the source text at the syntactic level during translation.

The **semantic** level admits of a variety of transformations including passivization, nominalization, replacement of a word by a word group, etc. E.g. *Ваша жена прекрасно готовит – Your wife is a superb cook*. In such cases the invariant is retained on two sublevels: (a) componential – retains the componential structure of an utterance (as in the example above) and (b) referential – retains the invariant of the referential sense of a SL utterance and a TL utterance (*У меня стоят часы – My watch has stopped*) [3, 240].

The **pragmatic** level regarded as a top level in the hierarchy of levels exists irrespective of the other two levels and allows a wide range of transformations which cannot be described in terms of a single type (e.g. *Many happy returns of the day – С днём рождения*).

Learning languages is the process which involves not only linguistic peculiarities and features, but comparativeness and divisions among language families. We should like to mention that we can put the line “translation” into the consideration as to let some points in both languages be transferred.

Translating is what we are in the process of transposing words with varieties of one language into another one. It is never a mere transference of finding like or identical, similar or the same approximate correspondence in the target language and vice versa. That’s why translation is here tied to transformations.

Despite the differences in the formal and semantic system of the two languages, equivalency in translation requires a number of interlinguistic transformations – the so-called translation transformations, in order to convey the information contained in the source text to the target text as completely as possible by observing the norms of the TL. The following types of transformation are frequent in the process of translation.

- a) transposition
- b) replacement
- c) addition
- d) omission

Such classification of the types of transformation is conditional and approximate, because we may encounter lots of cases where one and the same transformation is explained differently. For example, a typical case is the replacement of combining of sentences with conjunctions by the omission of conjunctions in translation from English into Russian which on the same grounds may be defined as replacement and as omission. Secondly, the four types of transformation are seldom encountered in practice in a pure form, as a rule, the often function together assuming the forms of complicated and complex transformations.

Transposition as a type of transformation is the extensional replacement of the elements of the SL in the text of the TL. The elements, which are usually transposed in translation, are words, word combinations, clauses and independent sentences. The most ordinary case of transposition is the inversion of the order of words combinations in the sentence. We know that the word order in English and Russian are not alike which, naturally, influences the process of translation. The order of words of these two sentences is quite opposite. The common case in translation is explained by the fact the English word order is determined by the rules of syntax – that is, the subject is followed by the predicate which is also followed by the object, then adverbial modifier and so on. But in the Russian language the word order is determined not by the syntactical function of the word, but by the actual or communicative segmentation of the sentence. According to the theory of communicative segmentation of the sentence the words which are the carriers of the new information, are placed at the end of the sentence, but the secondary parts at the beginning with an exception when they turn to be carriers of the new information.

Communicative segmentation of the sentence is not the only reason, which determines the choice in word order. For example: the places of subordinate clauses in the sentences of English and Russian are a good example to it.

Replacement is a widely spread type of transformation. Any language unit may be replaced by other in the process of translation. We may speak of grammatical and lexical replacements. Grammatical forms, for example: number of nouns, tenses of verbs may be replaced by others: 1) *oats* – *овец*; *potatoes* – *картофель*; *onions*- *лук*; 2) *Every saturday he went to the cinema* – *Каждую субботу он идет в кино пошел is wrong потому что совершенности вида* [4, 300].

Parts of speech may be replaced by each other. The simple type of it is the replacement of noun by pronouns:

Сначала он висел в комнате деда, но скоро дед изгнал его к нам в чердак, потому что скворец научился, дразнит дедушки.

At first the bird hung in my grandfathers' room, but soon he outlawed it to the attic, because it began to imitate him.

We may observe the reverse:

"I took possession of his effects after his death", - I explained. "They were done up in a parcel and I was directed to give them to you." Все что осталось от него после смерти, отдали мне, - объяснил я. Письма, и портсигар были связаны в пакет. На нем было написано передать леди Кастеллан, личном [5,130].

A typical transformation is the replacement of a verbal noun by a verb: He had one of the very piercing whistles that were practically never in tune. Свистел он ужасно пронзительно и всегда фальшиво.

Parts of the sentence may be replaced:

His sister met him. Его встретила сестра.

He was given money. Ему дали денег.

Replacement of simple sentence by a complex one:

I like watching her dance. Я люблю смотреть, как она танцует.

Replacement of a complex sentence by a simple one:

I figured I probably wouldn't see him again till Christmas vacation started. Я сообразил, что до начала рождественских каникул я его не увижу [6,210].

Replacement of subordination by coordination:

He had A new father, whose picture was enclosed. У него новый папа – это он сияет на карточке [7,60].

Replacement of polysyndetic relations with asyndetic relations:

So I opened my suitcase and took out a clear shirt, and then I went into the bathroom and washed and changed my shirt. Я открыл чемодан. Вынул чистую рубашку, пошел в ванную, вымылся и переоделся.

In lexical replacement separate lexical units of the SL are substituted by the lexical units of the TL which are not their dictionary equivalent, i.e. if taken in isolation they have quite different referential meanings. There are generally three types of lexical replacements – concretization, generalization and replacement of cause by effect and vice-versa.

Concretization of the SL with a broad referential meaning by a word or word combination in the TL with more narrow meaning. We may have language concretization and contextual concretization. In language concretization the replacement of a word

with broad meaning by a word with less broader meaning is conditioned by differences in the structure of languages – either by the absence of an identical unit in the TL with the same broad meaning, or by the difference in their stylistic values, or by the requirements of the grammatical structure. For example: the English word *thing* is defined by the Oxford dictionary as an entity of any kind, which is or may be in any way an object of perception, knowledge, or thought is translated into Russian by concretization as *вещу, предмет, дело, факт. случай, обстоятельство, произведение, существо и др* [8,85].

Generalization is the reverse of concretization, opposite to it. It is the replacement of the unit of the SL with narrow meaning by a unit of the TL with broad meaning. For example: *Then the girl gets killed, because she is always speeding. А потом девушка гибнет, потому что она вечно нарушает правила* [9,66].

Results

Transformation linguistics is a field of linguistics that studies the ways in which languages can be transformed, or changed, over time. This includes both the changes that occur naturally, through the process of language evolution, and the changes that are artificially induced, through the process of language change. In the process of translation there are lots of cases of lexical replacement based on the effect and cause relations between the notions. Words and word combinations of the SL may be replaced by words and word-combinations of the TL in translation which logically express the cause of the action. For example: *I don't blame them. Я их понимаю* [10, 200]

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Бархударов Л. С. Понятия лексических и грамматических трансформаций. 1975, 240 с.
2. Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. М.: Наука, 1988. — 215с
3. Гальперин И.Р. Перевод и стилистика \ Теория и методика учебного перевода, М., 1950, 304с.
4. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, 459 с.
5. Гумянский А.Л. Перевод английской научной литературы. М., 1959, 200 с.

6. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1973, 320 с.
7. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М., 1969, 184 с.
8. Гумянский А.Л. Перевод английской научной литературы. М., 1959, 200 с.
9. Демурова Н. Голос и скрипка \ Мастерство перевода. М., 1970, № 7, 250 с.
10. Долинин К. Стилистика французского языка. Л., 1978, 343 с.

Ключевые слова: преобразования, многозначные, семантические, синтаксические, лингвистические

Açar sözlər: çevrilmələr, polisemantik, semantik, sintaktik, linqvistik

Hümbətova Aytən

Xülasə

Məqalədə tərcümədə qarşılanan transformasiya növlərindən bəhs olunur. Qloballaşan dünyamızda düzgün transformasiyanı (çevrilməni) və tərcüməçini seçmək əsas peşəkarlıq və bacarıq tələb edir. Uğurlu tərcümə əsasən uğurlu transformasiyadan (çevrilmədən) ibarətdir. Tərcümədə ekvivalentliyə nail olmaq üçün tərcüməni düzgün müəyyənləşdirmək və uyğun transformasiya (çevrilmə) etmək lazımdır. Bu məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan əsas vəzifələrə aşağıdakılar daxildir: mətndə tərcümə çevrilmələrinin yeni transformasiyanın müəyyənləşdirilməsi; çevrilmələrin istifadəsinin səbəblərini müəyyənləşdirmək; qrammatik dəyişiklikləri təhlil etmək.

Rəyçi: prof. Abbasov Abbas Qurban oğlu

Gülümsər ABBASOVA*

gabbasova56@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN ƏLAQƏLƏNMƏSİNDƏ ƏVƏZLİKLƏRİN MÖVQEYİ

Giriş. Azərbaycan dilinin morfoloji qatında əvəzlilər özünəməxsus keyfiyyətlərə malik olduğu kimi məxsusi sintaktik funksionallığa da malikdir. Belə ki, əvəzlilər dildə yalnız leksik vahidlər qismində ünsiyyətə xidmət etmir. Həm də mürəkkəb sintaktik bütövlərin qurulmasında, əlaqələnməsində, tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması və ya budaq cümlə növünün müəyyənləşdirilməsində də əvəzlilər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu qeydlərdən aydın olur ki, əvəzliyin dildəki funksiyalarının geniş şəkildə araşdırılması, xüsusilə də tabeli mürəkkəb cümlələrin əlaqələnməsindəki rolunun tədqiqi və əvəzliyin mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlanmasıdakı funksiyalarını müəyyənləşdirmək dilçiliyimizin aktual problemləri sırasındadır.

Əsas hissə. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bir sıra bağlama vasitələri mövcuddur. Onlar haqqında müxtəlif fikirlər var. Ə.Əbdullayev tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında iştirak edən vasitələr barədə belə yazır: "Tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-birinə müxtəlif vasitələrlə bağlanır. Həmin vasitələrin köməyi ilə tabeli mürəkkəb cümlə təşkil olunur. Komponentləri bağlamaqda bağlayıcılar (həm də bağlayıcı birləşmələr), bağlayıcı sözlər, bəzi ədatlar, leksik tərkiblər, sintaktik quruluş və intonasiya mühüm rol oynayır" [1, s. 109]. Göründüyü kimi, budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması əvəzlilərin xüsusi rolu var və bu məsələdən ayrıca danışmaq mümkündür. Ona görə də biz bu bağlama vasitələrindən məqsədimizə uyğun olaraq əvəzlilərdən, xüsusilə də sual və işarə əvəzlilərindən bəhs edəcəyik. Demək, tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin əlaqələnməsində başqa vasitələrlə yanaşı əvəzlilər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlanması sual əvəzliyinin bağlayıcı söz, işarə əvəzliyinin isə qəlib söz və ya qarşılıq söz kimi sintaktik-qrammatik funksiyalar ifadə edir.

Əvəzliyin bağlayıcı söz funksiyası dedikdə, sual əvəzliləri nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, sual əvəzliləri sual cümlələrində cavab almaq və ya hansısa məsələni dəqiqləşdirmək məqsədi ilə işlədilir. Amma bu əvəzlilər tabeli mürəkkəb

---

* BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi

cümlədə bağlayıcı söz vəzifəsini yerinə yetirir və sual bildirmir, cavab tələb etmir. Bağlayıcı sözlər tabeli mürəkkəb cümlədə onun hissələrinin bağlanmasına xidmət edir. Belə qeyd edə bilərik ki, dilçilikdə bağlayıcı sözlər müxtəlif şəkildə adlandırılmış, tam bir razılığa gəlinməmişdir. Bir qrup dilçilər həmin sözləri nisbi əvəzlik, bir qrup nisbi-sual əvəzliyi, digər qrup isə yalnız sintaksisdə bağlayıcı söz kimi çıxış etdiyini göstərir. Zemfira Şahbazova “Azərbaycan dilində əvəzliklər” adlı dissertasiyasında bu fikirləri 3 yerə ayırır [3, s. 182]. O, 3-cü bölgüdə öz adını qeyd etmiş və nisbi əvəzlikləri əvəzliyin ayrıca növü kimi qəbul etməmişdir. Bu bölgü aşağıdakı kimidir:

1. Nisbi əvəzlikləri ayrıca məna növü kimi qəbul edənlər: M.Z.Zəkiyev, Q.A.Abduraxmanov, Ə.Z.Abdullayev, Ə.Xəlilov.

2. Sual və nisbi əvəzliklərin hər ikisini bir ad altında öyrənənlər: A.M.Şərbak və b.

3. Nisbi əvəzlikləri əvəzliyin ayrıca məna növü kimi qəbul etməyənlər: Y.Seyidov, Z.Şahbazova.

Z.Şahbazova qeyd etmişdir ki, bağlayıcı sözlər əvəzliyin sintaksisdə oynadığı roldur. Bu əvəzliklər morfologiyada sual əvəzlikləri adı ilə təqdim edilir. Biz nitq hissələrinin bölgüsünü apardıqda onların morfoloji xüsusiyyətini əsas götürürük, əgər hər bir nitq hissəsinin sintaksisdə oynadığı rolu da əsas götürsək və buna uyğun yeni ad verib, bölgü müəyyənləşdirsək, bu, qarışıqlığa səbəb ola bilər. Bağlayıcı sözlər tək-cə tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsinin tərkibində işlənir. Baş və budaq cümlənin bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Həmin sözlərin morfoloji təyinatı isə əvvəlki vəziyyətində qalır və dəyişmir. Sintaktik situasiyadakı daşdığı funksiyalar isə sonradan qazanılmadır. Sonradan qazanılan funksiya isə məna növünü dəyişmir. Bir söz yalnız bir nitq hissəsinə aid ola bilər. Həmin sözün müxtəlif situasiyada oynadığı rollar onun sonradan qazanılmış funksiyalarıdır.

Bağlayıcı sözlərin əhatə dairəsi çox genişdir. Bağlayıcı sözlərə aşağıdakı qrupa daxil olan sözləri göstərə bilərik:

1. Sual əvəzlikləri: kim, nə, hara, necə, nə cür, haçan, nə vaxt və s.

2. Qeyri-müəyyən əvəzliklər: hər nə, hər kim, hər kəs, hər kəs ki (isimin bütün hallarında).

3. İşarə əvəzliyi və müxtəlif mənalı isimlərin birləşməsindən əmələ gələn sözlər. Belə söz tərkiblərində nüvə söz kimi işarə, təyin və qeyri-müəyyən, sual əvəzlikləri çıxış edirlər.

a) təyin və işarə əvəzliyi və yer mənalı isim: hər yerə, o yerə ki, o yerdə ki o yerdən ki.

b) işarə əvəzliyi və ki ədatı: elə ki, belə ki.

c) işarə əvəzliyi və zaman mənalı isimlər: o zaman ki, o vaxt ki, o gün ki, onda ki.

ç) işarə əvəzliyi və şərt mənalı isimlər: o şərtlə, bu şərtlə.

Q.Kazımov bütün bağlayıcı sözlərin nisbi əvəzlik olmadığını qeyd edir, lakin müəllif əvəzliyin bu məna növünü (nisbi) qəbul etdiyini də yazır. O bu haqda yazır: "... bu hal göstərir ki, bağlayıcı sözlər rus və Azərbaycan dilçiliyində qeyd olunduğu şəkildə yalnız nisbi əvəzlilərdən yaranmır, semantik cəhətdən ümumiləşmiş və ümumiləşməkdə olan başqa nitq hissələri, o cümlədən isimlər əsasında da yarana bilər" [2, s. 310].

İşarə əvəzliyi isə qarşılıq söz rolunda çıxış edərək tabeli mürəkkəb cümlənin növünü müəyyənləşdirməyə yardımçı olur. Yəni Korrelyat – qarşılıq sözün vəzifəsi dəqiqləşdirmədə və budaq cümlənin təyinatında mühüm rol oynayır. Məs.: Bizdə bu elm nə qədər inkişaf edərsə, o qədər də cinayətlər azalmış olar, o qədər də bizim adamların görüş dairəsi genişlənər! [5, s. 98]; O hara baxırdısa, orada da o qızın simasını görürdü; Hər kim mənim üç şərtimi yerinə yetirsə, onu dünya malından doyuzduracağam (Azərbaycan nağılları); Hansı adamlar lazım idi, o adamlar da çağırılmışdı; Necə danışmışdıq, elə də edək; 6. Haçan ki hava açılır, onda uşaqların eyni də açılır və s.

Bu misallarda bağlayıcı sözlə paralel olaraq qarşılıq sözlər - işarə əvəzliyi işlənərək, budaq cümlənin növünün müəyyənləşdirilməsini asanlaşdırır. Anac elə hal da ola bilər ki, qarşılıq söz işlədilməsə də, asanlıqla bərpa edilsin, yaxud nəzərdə tutulsun. Qarşılıq sözün işlənməməsi, yəni formaca cümlədə olmaması o demək deyildir ki, cümlənin növünü təyin etmək çətinləşir. Formaca özünü cümlədə tapmayan qarşılıq söz - əksər halda işarə əvəzliyinin semantikasına uyğun olaraq istənilən halda cümlədə bərpa edilə bilər. Məs.:

1. O gün ki gəlin oldun,
Qaynana zalım oldun (o zaman) (6);
2. O gün ki fəsli yaz olur, (onda);
Gecə-gündüz taraz olur. (A.Səhhət.) (7);
3. Hər kim növbədədir, birinci olacaq (o);
4. Hər kim ki qələbə əzmi ilə döyüşür, yoldan döndərmək olmaz (onu);
5. O yerdə ki böyüyə hörmət yoxdur, xeyir bərəkət olmaz (orada);
6. Üzünü hara tuturdusa, elə bil alov püskürürdü (oradan).

Əvəzliyin tabeli mürəkkəb cümlədəki funksiyalarından biri də onun baş cümlədə qəlib kimi çıxış etməsidir. Baş cümlədə qəlib kimi çıxış edən yalnız işarə əvəzliləridir. Bu, o, elə, belə, həmin işarə əvəzliləri baş cümlənin içərisində öz dominant mənasında, bəzən isə substantivləşərək işlənir. Bu əvəzlilər baş cümlənin içərisində bəzən söz

şəklində əksini tapır, bəzən isə nəzərdə tutulur və istənilən halda yerinə bərpa edilə bilər. İşarə əvəzliyi baş cümlənin içərisində işlənərkən cümlə üzvü vəzifəsini daşıyır, lakin işarə əvəzliyi öz semantik mənasına görə hər hansı şəxs, əşya, hadisə ilə əlaqələnməyə konkretləşə bilmir. Q.Kazımov bu haqda belə deyir: “Bunlar baş cümlədə məntiqi vurğu ilə tələffüz edilir və aktuallaşdırılmış olur. Sonra budaq cümlə gəlir və həmin aktuallaşmış üzvün əvəzlik - qəlibin mənasını aydınlaşdırır. “Baş cümlə + budaq cümlə” quruluşu tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə temadan ibarət olsa da, onun içərisində rüşeym şəklində tema “yeni” verilmiş olur, lakin yeni məna bütövlükdə budaq cümlə vasitəsilə açılır və ona görə də ümumilikdə baş cümlə temadan, budaq cümlə remadan ibarətdir” [2, s. 304].

Tablei mürəkkəb cümlə komponentlərinin əlaqələnməsində işarə əvəzliləri mühüm rol oynayır; budaq cümlənin növünü təyin edir. Belə vəziyyətdə işlənən işarə əvəzliyi cümlədəki digər sözlərdən xüsusi olaraq fərqlənir. Baş cümlədəki həmin sözlərin izahına, konkretləşdirilməsinə ehtiyac olur ki, bu da budaq cümlə vasitəsilə mümkün olur. Baş cümlədə qəlib kimi işlənən işarə əvəzliyi özünün real, dominant mənasını itirmir, cümlə üzvü vəzifəsini daşıyır, tabelilik intonasiyası və ya bağlayıcı ilə birlikdə tabeli mürəkkəb cümlənin təşkilində mühüm rol oynayır. Məsələn: Elə bilir ki, o olmazsa, lap günün üzvü tutular, dünya qara bağlar [5, s. 91]; Mən onu bilərəm ki, siz bu dünyanın altını da elə bil öz əlinizlə qoymusunuz, üstünü də, başınız üçün! [5, s. 42]; Elələri də olur ki, özlərini sənət aləmində doğrulda bilmirlər, tezliklə sıradan çıxırlar; Məsələ burasında idi ki, milisioner Səfərin altı qızı, bir oğlu var idi.... [4, s. 10] və s.

Birinci cümlədə işarə əvəzliyi tərz-hərəkət zərfliyi, ikincidə isə tamamlıq, üçüncü cümlədə mübtədə, dördüncü cümlədə isə xəbər rolunda işlənmişdir. Bir halda budaq cümlə baş cümləni aydınlaşdırmağa xidmət edir, deməli, aydınlaşdırmalı sözlə eyni funksiya daşmalıdır. Budaq cümlənin konkretləşdirdiyi söz işləndiyi komponentin hansı üzvü vəzifəsində çıxış edirsə, budaq cümlə də həmin növə aid olacaqdır. Bu cümlələr sadələşərkən budaq cümlə həmin üzvün yerində işlənəcək. Tablei mürəkkəb cümlənin bu tipi cümlə üzvünü kənara çıxararaq, budaq cümlə şəklində formalaşması nəticəsində əmələ gəlir. Kənara çıxan üzvün öz yerində işarə əvəzliyinin işlənməsi təbiidir. Əvəzliyinin özünün leksik-semantik mənasında olan ümumilik, konkretləşdirilmə tələb etməsi budaq cümlənin işlənməsini zəruriləşdirir. Baş cümlədə işlənən işarə əvəzliyi, budaq cümləyə işarə edir. Bu quruluş dinamik inkişaf nəticəsində sabitləşir və bundan sonra işarə əvəzliyinin buraxılma prosesi gedə bilər. Bu cür tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlədən budaq cümləyə sual vermək mümkündür. Baş cümlədə işarə əvəzliyinə verilən sual bu-

daq cümləyə ümumilikdə verilə bilər. Məs.: O adam xoşbəxtdir ki, həyatda özündən sonra iz qoyur; Zaman elə sürətlə qaçır ki, insanın fikirləri onu təqib edə bilmir.

Birinci cümlədə “hansı”, ikincidə isə “necə” sualını həm baş cümlədəki işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş üzvə, həm də cümlə sadələşərkən budaq cümləyə həmin sual veriləcəkdir.

İşarə əvəzlilikləri başqa sözlərlə də birləşərək qəlib kimi çıxış edə bilər. Bəzi hallarda “elə, belə” sözləri özündən sonra gələn “gəlir, çıxır” tipli sözlərlə işlənir və ondan ayrı götürülə bilər. “Elə, belə” sözləri burada öz dominant mənasında olan işarəvilik xüsusiyyətini bəzən tamamilə, bəzən isə qismən itirir. Bu zaman ümumi mənada olan predikativlik öz yerini modal mənə bildirməyə xidmət etməyə verir. Bu ifadələr – “mənə elə gəlir, mənə belə gəlir” baş cümlənin çevrilməsi nəticəsində əmələ gələn ara sözlərə çevrilir, cümlədə söylənilən fikrə münasibət bildirmək cəhətdən xidmət edir.

Qeyd edək ki, digər işarə əvəzliliklərindən fərqli olaraq elə, belə işarə əvəzliliklərinin sintaktik xüsusiyyətləri daha zəngindir. Sintaktik situasiyadan asılı olaraq elə, belə əvəzlilikləri modallıq münasibəti ifadə edən söz kimi çıxış edir. Bu zaman elə, belə sözləri bəzən təklikdə, bəzən digər sözlərlə birləşərək cümlədəki obyektiv modallığa subyektiv münasibət bildirmə cəhətdən xidmət edir. Elə, belə sözləri elə bil, elə-belə, elə bil ki, elə bildim, belə gəldi, adama belə gəlir və s. formada işləyə bilər.

Prof. Ə.Z.Abdullayev “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” adlı kitabında bu sözlərin mürəkkəb cümlənin hissələrini bir-birinə bağlanmasında xidmət etdiyini və real olmadan hərəkəti və ya hadisəni bildirdiyini qeyd edir [1, s. 136]. Məsələn: Zavallının ürəyi elə atlanırdı ki, elə bil bu saat partlayacaqdı; Dənizin uğultusu gələndə, dalğalar özünü qayalara çırpanda, adama elə gəlirdi ki, tək deyil, elə bil ki, bütün bu ətraf da yaşayır, nəfəs alır sənə birgə [4, s. 89]; – Zalım oğlu Kamilov biz komsomoldan bircəciyini görəndə, elə baxır ki, elə bil ki, dəvə balbəndə baxır! [5, s. 68] və s.

Elə, belə işarə əvəzliyinin mühüm funksiyalarından biri də onların müxtəlif sintaktik situasiyalarda ədat kimi çıxış edə bilməsidir. Ona görə də elə, belə sözləri bir çox dilçilər tərəfindən ədat adlandırılmış bəziləri elə, belə sözlərini mənşəyindən ayrılmayan ədatlar adlandırmışdılar. Bir qrup dilçilər işə işarə əvəzliliklərindən elə, belə sözlərini, necə və nə sual əvəzliliklərini ədat hesab etmirlər. Bu fikirləri ümumiləşdirsə olsaq, belə bir fikir səsləndirmək mümkün olar ki, bu sözlər öz morfoloji bazisinə görə həmişə əvəzlilikdir, lakin özünü müxtəlif sintaktik vəziyyətlərdə, funksiyalarda, müxtəlif tərzdə göstərə bilər. Elə, belə əvəzliliklərinin əsas vəzifəsi öz dominant mənasında tərzi-hərəkət zərfliyi və təyin olması ilə səciyyələnir. Lakin onun istər qəlib kimi, istər bağlayıcı söz

kimi, istərsə də ədat kimi çıxış etməsi yeni qazandığı sintaktik keyfiyyətlə bağlıdır. Elə, belə adatları hər hansı bir üzvün yanında gələrek cümlə üzvünün, ifadənin dəqiqləşdirilməsinə, qüvvətləndirilməsinə, məhdudlaşdırılmasına xidmət edir. Bu ədatlar hansı üzvün yanında işlənirsə, onlar xüsusi intonasiya ilə deyilir. Həmin ifadə aktuallaşır, diqqəti daha çox cəlb edir və s. Məsələn:

1. Adları kişi oldu, ömründə bircə kərə kişilik etmədilər.
Onlar öləndə belə kimsə xəbər tutmadı [9];
2. Bəsdir, dilimizi unutduq, belə;
3. Mən doymaram ovuc-ovuc içsəm belə qanından [8 s. 59];
4. Filosoflar belə şaşqın qalmış [8, s. 150];
5. Arpanı kəsmərəm ac qalsam belə [8, s.174].

Bu məqamda tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin bağlanması, nüvəsində işarə əvəzliyi olan bağlayıcı birləşmələrin də rolunu qeyd etmək yerinə düşərdir. Belə ki, bağlayıcı birləşmələrin bağlayıcılardan əsas fərqi odur ki, onlar əsas nitq hissələrinin bəzən köməkçi, bəzən isə əsas nitq hissələrinin birlikdə işlənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bunları nəzərə alsaq, bağlayıcı birləşmələri iki yerə bölə bilərik: 1. Əvəzlik + köməkçi nitq hissələri: buna görə, ona görə, bunun üçün, onun üçün, bundan ötrü, ondan ötrü. 2. Əvəzlik + xəbərlilik şəkilçisi: odur, budur əvəzlik + leksik mənalı sözlər.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümləsində işlənən əvəzliliklər aşağıdakılardır:

Elə, belə işarə evəzlilikləri substantivləşdikdə: mübtəda, xəbər, tamamlıq, nəticə, dərəcə budaq cümlələrində işləne bilər.

Elə, belə işarə əvəzliyi öz dominant mənasında: təyin, tərz-i-hərəkət, xəbər budaq cümlələrində qəlib, korrelyat funksiyasında çıxış edir.

Elə, belə işarə əvəzlilikləri öz dominant mənalarında: zaman, kəmiyyət, yer, səbəb, məqsəd, şərt, qoşulma budaq cümlələrində işləne bilər.

Ora - mübtəda, xəbər, tamamlıq, yer, qoşulma budaq cümlələrində işlənir.

Bura işarə əvəzliyi - yer, qoşulma, xəbər budaq cümlələrində işlənir.

Bu işarə əvəzliyi: substantivləşmədən öz dominant mənasında təyin və xəbər budaq cümlələrində işlənir.

Həmin, həməni işarə əvəzliyi: təyin və zaman budaq cümlələrində işləne bilər.

Nəticə. Firkirlərimizi yekunlaşdıraraq qənaətlərimizi belə təqdim edə bilərik:

- Əvəzlik tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərində qəlib, bağlayıcı və qarşılıqlı söz vəzifələrində çıxış edir;

- Tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin əlaqələndirilməsində işarə əvəzlilikləri əsas rol oynayır; budaq cümlənin növünü təyin edir;

- Sual əvəzliyinin cümlə üzvü kimi işlənməsi özünü budaq və baş cümlədə göstərir. O, budaq cümlədə bağlayıcı söz kimi işlənir, budaq cümlənin müəyyənləşməsində əsas rol oynayır, lakin onun növünü müəyyən etmir. Bu zaman tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamağa xidmət edir və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 419 s.
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Ünsiyyət, 2000, 494 s.
3. Şahbazova Z. Azərbaycan dilində əvəzliliklər: fil.el.dok.dis. Bakı: 2008, 243 səh.
4. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, II cild. Bakı: Çınar-Çap, 2005, 523 s.
5. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 312 s.
6. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
7. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild (Poemalar). Bakı: Öndər, 2004, 320 s.
8. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 264 s.
9. <https://kayzen.az/blog/poeziya/4559/ya%C5%9Famaq-ist%C9%99yir%C9%99m-%7C-b%C9%99xtiyar-vahabzad%C9%99.html>

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, sual əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri, bağlayıcı sözlər

Положение местоимений при связывании придаточных сложных предложений в азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о местоимениях, которые выделяются своими уникальными качествами в морфологической системе азербайджанского языка, особенно синтаксическими особенностями. Отмечается, что вопросительные и знаковые местоимения приобретают определенную функциональность в синтаксисе. Вопросительные местоимения подтверждаются конкретными языковыми фактами, представленными в придаточных сложных предложениях как средство соединения главного предложения с ответвленным предложением. Указательные местоимения, с другой стороны, либо помогают уточнить ответвление предложения, либо при использовании в главном предложении ответвление действует как от-

ветвление соединительных слов (вопросительных местоимений) в предложении. Указанные идеи отобраны и представлены на примере соответствующей художественной литературы. Делается вывод, что местоимения употребляются в компонентах придаточного сложного предложения как соединительные слова, как местоименный шаблон, так и взаимное слово.

Ключевые слова: придаточных сложных предложений, вопросительные местоимения, указательные местоимения, союзные слова

Position of pronouns when connecting subordinate complex sentences in the Azerbaijani language

SUMMARY

The article deals with pronouns that are notable for their unique qualities in the morphological system of the Azerbaijani language, especially their syntactic features. It is noted that question and demonstrative pronouns acquire some functionality in the syntax. Interrogative pronouns are presented in subordinate compound sentences as a means of connecting the main sentence to a branching sentence and are confirmed by specific linguistic facts. Demonstrative pronouns, on the other hand, either help to refine a branch sentence, or act as an equivalent of connecting words (question pronouns) in a branch sentence with their use in the main sentence. The said ideas are selected and presented as examples from relevant fiction. It is concluded that pronouns are used in their components in a subordinate compound sentence both as connecting words, as a pronoun mold, and as a reciprocal word.

Key words: subordinate compound sentence, interrogative pronouns, demonstrative pronouns, conjunctions words

Rəyçi: dos. Şəlalə Abdullayeva

Gülümsər ABBASOVA*
gabbasova56@gmail.com

X-XI SİNİF DƏRSLİKLƏRİNDƏ MƏTN ÜZRƏ İŞ ZAMANI ŞÜURLU VƏ MƏNTİQİ OXUNUN TƏŞKİLİ

Azərbaycan dilinin tədrisində mühüm məsələlərdən biri də oxu təlimidir. Oxu təlimi şagirdlərin nitqini inkişaf etdirir, eləcə də onlara imkan verir ki, həm şifahi, həm də yazılı şəkildə özlərini ifadə edə bilsinlər. Mətnlərin oxunması şagirdlərdə söz bazasını artırır, bu da onlarda anlama prosesini sürətləndirir. Ümumiyyətlə, oxu prosesi elə də sadə proses deyil. *“Tədqiqatlar göstərir ki, oxu savadına yiyələnmək mürəkkəb prosesdir. Bu prosesin müvəffəqiyyətlə keçməsi üçün aşağıdakılar vacibdir:*

- 1) *Sözlərdəki səsləri fərqləndirmək;*
- 2) *Təkcə hərfləri deyil, səsi də qavramağı öyrənmək, hərf birləşməsini görmək və ona uyğun lazımı səsin tələffüzünü dəyişmək;*
- 3) *Sözdəki səsləri bütöv şəkildə tələffüz etmək;*
- 4) *Sözü tanış olan hər hansı əşya, hərəkət, əlamətin ifadəsi kimi başa düşmək”* (1, s. 5).

Yadda saxlamaq lazımdır ki, ən çətin olan mətni belə yalnız bir dəfə oxumaq və gözlərin yenidən oxunuşuna icazə verməmək lazımdır. Amma oxunu tamamladıqdan, mətnin mənasına tam bələd olduqdan sonra, ehtiyac olduğunu hiss edirsinizsə, mətni bir daha oxumaq olar. Unutmaq olmaz ki, mətn nə qədər çətin olmasına baxmayaraq çalışmaq lazımdır ki, oxumağa davam edilsin, fikri yarıda saxlayıb geriye qayıtmaq olmaz. Aydın məsələdir ki, hər bir mətn tərtib olunarkən onlar müəyyən ardıcılığa əsaslanır. Əgər mətni oxuduğumuz zaman tez-tez geriye qayıtsanız mətnin məzmunu sanki parçalanır və fikrinizi bir yerə toplamaq çətin olur. Əgər oxumağı saxlayıb yenidən əvvəlki hissəyə qayıtsaq oxuduğumuz hissə yaddaşımızda qalmayacaq, onlar unudulacaq.

Şagirdlərin oxu təlimində ən mühüm keyfiyyətlərindən biri bu prosesi şüurlu şəkildə həyata keçirməkdir. X-XI sinif şagirdlərində oxunun keyfiyyətli olması üçün onu şüurlu etmək lazımdır. Şüurlu oxu prosesinə ibtidai siniflərdən başlamaq lazımdır. Şüurlu oxu prosesinə ibtidai siniflərdən başlamaq lazımdır. Əgər şüurlu oxuya ibtidai siniflərdə başlanılmasa onlar X-XI siniflərdə də oxuduqlarının mahiyyətini dərk edə

---

* BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi

bilməyəcək. Bəs şüurlu oxu dedikdə nə nəzərdə tutulur? İlk növbədə, şüurlu oxu üçün mətnə işlənən hər bir sözün, söz birləşməsinin cümlənin mənasını düzgün başa düşmək lazımdır. Əgər söz, söz birləşməsi, cümlə düzgün dərk edilirsə bu zaman mətn də bütövlükdə dərk edilmiş olur. Şüurlu oxu mətnin məzmununu düzgün dərk edilməsinə əsaslanır. Uşaqlar həyatlarının ilk dönəmində daim ətrafda baş verən hadisələrə şifahi yolla sual verib cavab alırlar və ya əksinə. Mətnə isə müxtəlif işarələr onlara çətinlik törədə bilər.

“Şüurlu oxu təlimi nəticəsində şagirdlər aşağıdakı bacarıqlara yiyələnməlidirlər:

- 1) Mətni, mətndəki faktları, hadisələrin məzmununu başa düşmək;*
- 2) Mətnin məzmunu əsasında ideyasını izah etmək;*
- 3) Hadisələrin və faktların təsvirində iştirak edən şəxsin davranış motivlərini, münasibətlərinin niyyətini görmək;*
- 4) Əsərin ideyasını başa düşmək;*
- 5) Mətnin məzmununu anlamaq, onu qiymətləndirmək və ona öz münasibətini bildirmək;*
- 6) Yazılı nitqin ifadəliliyini (durğu işarələrini) başa düşmək;*
- 7) Müəllifin ustalığını, əsərin ideyasını, başlıca mənasını, qəhrəmanın fikirlərini və s. başa düşmək və qiymətləndirmək;*
- 8) Mətnin əsasında duran həyat həqiqətlərini anlamaq və qiymətləndirmək” (1, s. 29-30).*

Mətndəki faktları, hadisələrin məzmununu başa düşmək şüurlu oxu zamanı ilkin mərhələ hesab olunur. Əgər mətndəki faktlar tarixi hadisələrə əsaslanırsa şagirdlər ilk növbədə tarixi faktların ardıcılığını nəzərə almalı, hər bir faktı bir-biri ilə qarşılaşdırmalı, onların oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmalıdır. Mətndəki faktları düzgün şəkildə başa düşmək, hadisələrin məzmununun açılmasına və dərk edilməsinə yol açır.

Mətnin məzmununun dərk edilməsi prosesi mühüm amil olduğundan bütün digər mərhələlərin həyata keçirilməsi birbaşa onunla bağlı olur. Şüurlu şəkildə mətnin məzmununu dərk edən şagird sonrakı mərhələdə onun ideyasını da izah edə bilər. Əslində şüurlu oxunun ən mühüm göstəricilərindən biri mətnin ideyasını düzgün izah etmək ilə bağlıdır. Məsələn, mətnin məzmunu yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tarixi mövzudadırsa, deməli, onun müəllifi bizə ideyanı bu məzmun əsasında göndərmək niyyətindədir. Hər bir mətnin ideyası yazıçının birbaşa oxucusuna çatdırmaq istədiyi əsas fikirdir.

Mətndəki hadisələri və faktları təhlil edərkən oradakı obrazları düzgün analiz etmək lazımdır. Məlumdur ki, mətnə bir deyil bir neçə obraz təqdim olunur. Mətndəki

hadisələri düzgün analiz etmək üçün bizə verilən obrazları, yeni şəxslərin davranış motivlərini, onların bir-birinə olan münasibətlərini, niyyətlərini düzgün görmək, dərk etmək lazımdır. Obrazların bir-birinə olan münasibəti onların xarakterini müəyyən etməyə imkan verir, müsbət və mənfi obrazları müəyyənləşdirir.

Qeyd edilən məsələlərin düzgün analiz etdikdən sonra mətnin ideyasını tam şəkildə başa düşmək lazım gəlir. Şagirdlər faktların, hadisələrin məzmununu tam şəkildə başa düşdükdən sonra, artıq rahatlıqla onun ideyasını izah edir, sonra şəxslərin davranışını, niyyətini aydınlaşdırır. Bu proseslər düzgün formada həyata keçirilsə əsərin ideyası rahatlıqla başa düşülə bilər.

Mətnin məzmununun anlamaq, onu qiymətləndirmək və ona münasibət bildirmək ideyası başa düşmək, onu izah etmək mərhələlərindən sonra gəlir.

Mətnin şüurlu oxunuşu üçün ən mühüm keyfiyyətlərdən biri də onu anlamaq, qiymətləndirmək və orada ifadə olunan fikirlərə öz münasibətini bildirməkdir.

Mətnin şüurlu oxunuşunu təmin edən ən mühüm keyfiyyətlərdən biri də oradakı durğu işarələrini, onların mahiyyətini düzgün dərk etmək və başa düşməkdir. Hər bir durğu işarəsi insana müəyyən məlumat göndərmək, mətnin məzmununu tam şəkildə başa düşmək imkanı verir. Sual işarəsi qoyulan zaman mətni oxuyan şagird növbəti gələn cümlənin bu sualla əlaqəli olacağını təxmin edir və işarəyə uyğun olaraq cümlə sual intonasiyası ilə tələffüz edilir. Mətnə cümlələrin bitməsi nöqtə ilə müəyyən olunur. Şüurlu oxu zamanı nöqtəyə çatanda fasilə vermək lazımdır, çünki hər bir cümlə yeni fikir ifadə edir. Nida işarəsi də xüsusi intonasiya tələb edir və yüksək-hiss həyəcan ifadə edən cümlələrdə işlədilir.

Verilən mətn şagirdə şüurlu oxu prosesində müəyyən fikirlər formalaşdırır, şagirdə yaratdığı təəssürata görə onun müəllifinin ustalığı, baş qəhrəmanın fikirlərini, bu obrazların vasitəsi ilə yazıçının ötürmək istədiyi fikirləri müəyyən edə bilər.

Sonda isə məhz onun nə dərəcədə həyat həqiqətlərinə söykəndiyi məlum olur və şagird ona qiymət verir. Bütün bu bacarıqları formalaşdırmaq üçün hər bir müəllim müəyyən məşğələlər həyata keçirməlidir. Bu məşğələlər bunlardır:

“Şagirdlərdə bu bacarıqları formalaşdırmaq üçün müəllimə aşağıdakı məşğələləri təşkil etmək tövsiyə olunur:

- 1) Məzmunun qavranılmasına şagirdləri hazırlamaq;
- 2) Məzmunun qavranılma səviyyəsini yoxlamaq;
- 3) Lüğət üzrə iş aparmaq;
- 4) Əsərin planını tərtib etmək;
- 5) Məzmununu nağıl etmək;

6) Nəticə çıxarmaq;

7) Məzmunu əlaqələndirmək" (1, s. 30).

İlkin mərhələdə müəllim çalışır ki, şagird verilən mətnin məzmununu qavrasın. Ona görə də, o, şagirdləri bu prosesə hazırlayır. Daha sonra o, qavranılma səviyyəsini yoxlamağa başlayır. Bunun üçün şagirdlərə lüğət üzərində iş aparmaq, əsərin planını tərtib etmək, məzmununu nağıl etmək, nəticə çıxarmaq və məzmunu əlaqələndirmək kimi vacib məsələləri həll etmək öyrədilməlidir.

Mətni düzgün şəkildə anlamaq üçün lüğət üzərində iş aparmağı da bacarmaq lazımdır. Belə ki, X-XI sinif şagirdləri hələ aşağı siniflərdən lüğət üzərində iş aparmaq, bilmədikləri və ya mənasına bələd olmadıqları sözləri seçib onları öyrənməyi bilirlər. Mətnin məzmununu dərk edən istənilən adam əsərin planını da tərtib etməyi bacarmalıdır. Əslində əsərin planını tərtib etmək onun məzmununu tam şəkildə dərk etmək ilə bağlıdır. Plan əsasında rahatlıqla mətnin məzmununu nağıl etmək mümkündür. Bəzən elə mətnlər olur ki, onun məzmununu mövcud hadisə ilə əlaqələndirmək lazım gəlir. Bu əsasən tarixi mətnlərdə özünü göstərir. Belə mətnlər mütləqdir ki, tarixi əsaslara söykənsin, şagirdlərdə fikir dolaşığı yaratmasın. Şagirdlər mətnin məzmununu dərk edib, onun ideyasını anladıqdan sonra buradan nəticə çıxarmağı da bacarmalıdır. Sonda bu mətn parçası niyə oxundu, biz buradan hansı nəticələrə gəldik, yazıçı bizə nəyi çatdırmaq istəyirdi kimi fikirlərə cavab tapmalıdırlar.

Mətnin şüurlu oxusu ilə məntiqi oxusu bir-biri ilə sıx bağlıdır. İstənilən bir əsər mütləq oxucuya təsir göstərməli, onun duyğularına təsir göstərməlidir. *"Hər hansı bir bədii əsər oxucuya və dinləyiciyə o zaman yaxşı təsir bağışlayır ki, əsərdəki hadisələrin daxili mənası onun duyğularına, hisslərinə təsir edə bilsin. Şagird və ya tələbələr bədii əsərləri o zaman yaxşı, ifadəli oxuya bilərlər ki, onun ideyasını və məzmununu mükəmməl dərk etsinlər. Əgər şagird və ya tələbə hər hansı bir bədii mətnin məzmununu və ideyasını dərk etmək üçün oxuyursa, buna məntiqi oxu deyilir"* (2). Məntiqi oxu prosesinə şüur və təfəkkür də qoşulur. Məntiqi oxu birbaşa mövzu və ideyanın dərki ilə bağlıdır. Əgər oxunulan mətnin mövzu və ideyası doğru şəkildə dərk olunarsa bu zaman onun məntiqi oxusu baş tutmuş hesab oluna bilər. *"Məntiqi oxu üçün əsas şərt mövzunun və ideyanın düzgün qavranılmasıdır. İdeyası və məzmunu qavranılmayan mətni heç vaxt ifadəli oxumaq mümkün deyil. Ona görə də ifadəli oxudan qabaq mütləq məntiqi oxu tələb olunur. Məntiqi oxu üçün mühüm şərtlərdən biri şeirin vəzninə, qafiyəsinə, rədifinə və s. diqqət yetirilməsidir"* (2). İstər Azərbaycan dili, istərsə ədəbiyyat dərslərində vacibdir ki, mətni oxuyan zaman onun vəzninə, qafiyəsinə,

rədifinə diqqət yetirilsin. Düzgün şəkildə oxu mətnin tam şəkildə dərk olunmasına kömək edir.

Ümumiyyətlə, müəllimlər çalışmalıdırlar ki, hər zaman şagirdlərdə məntiqi oxu vərdişlərini formalaşdırsınlar və yuxarı siniflər, yəni X-XI sinif şagirdləri, artıq tam şəkildə məntiqi oxuya sahiblənsinlər. Bunun üçün məntiqi oxu vərdişlərini formalaşdırmaq lazımdır:

“Məntiqi ifadəlilik vasitələri: məntiqi vurğu, məntiqi fasilə, məntiqi melodiyanın mənimsədilməsi.

Emosional-obrazlı ifadəlilik vasitələri. Ədəbi əsərin mətninin məqsədyönlü, qarşıya qoyulan vəzifələri müəyyənləşdirməklə və fəal şəkildə yerinə yetirməklə səsləndirilməsi;

- İfaçının əsərdə təsvir edilənləri öz təsəvvüründə canlandırması və öz baxışını dinləyicilərə çatdırması;

- Əsərdə təsvir olunanlara dinləyicilərdə emosional münasibət oyadılması;

- Mətnaltı mənanın aşkara çıxarılması;

- Oxu prosesində auditoriya ilə əlaqə yaradılması” (3, s. 6).

Məntiqi oxu prosesdə məntiqi vurğu, məntiqi fasilə məntiqi oxu ilə əlaqəli bir məsələlərdəndir. Cümlələri oxuyan zaman məntiqi vurğunu doğru təyin etmək lazımdır ki, çatdırılan informasiyanı tam şəkildə dərk edə biləsən. *“Nitq parçaları arasında isə fasilələrin edilməsi zəruridir. Fasilələr görüldüyü kimi istənilən məqamda yox, məzmunca bitkin parçaların arasında özünü göstərir. Bir az da xırdalasaq, fasilələr danışıq səslərinin qruplaşması nəticəsində özünü göstərir: bu qrupların hər birində səsləri öz ətrafında cəmləyən mərkəz olur. Səslərin ən az qrupları heca olur. Heca düzəldən sait səslər digər səsləri özünə cəlb edir. Hecalar isə sözlərdə qruplaşır... Deməli, istər cümlələrin, istərsə də nitq parçalarının arasında fasilə edilməsi zəruridir”* (4, s. 38-39). Bir sözlə, nitq prosesində fasilələrin verilməsi məntiqi oxunu təmin edən göstəricilərdən biridir.

Oxu prosesində vacib məqamlardan biri də onu düzgün şəkildə səsləndirməklə bağlıdır. Məntiqi oxu zamanı şagirdlər əsərdə təsvir edilən hadisələri ilk növbədə öz təsəvvüründə canlandırmalı və hadisələrə baxışını dinləyiciyə çatdırmalıdır. Bundan başqa məntiqi oxu prosesini elə həyata keçirmək lazımdır ki, o dinləyicilərdə müəyyən emosional münasibət yarada bilsin. Məntiqi oxunun düzgün şəkildə həyata keçirilməsi mətnin mətnaltı mənasının üzə çıxarılması ilə bağlıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) <http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>
- 2) <http://azkurs.org/ifadeli-oxudan-praktikum-ali-mekteblerin-filoloji-istiqametde.html?page=7>
- 3) Həsənlı, B.A., Abdullazadə, N.Ə. İfadəli oxu. Bakı: Müəllim, 2015, 304 s.
- 4) Hüseynoğlu, S. İfadəli oxunun əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2019, 220 s.

Açar sözlər: oxu, şüurlu oxu, məntiqi oxu, X-XI sinif şagirdləri

ОРГАНИЗАЦИЯ СОЗНАТЕЛЬНОГО И ЛОГИЧЕСКОГО ЧТЕНИЯ ПРИ РАБОТЕ НАД ТЕКСТОМ В УЧЕБНИКАХ X-XI КЛАССОВ

РЕЗЮМЕ

Одним из важных факторов в процессе обучения азербайджанскому языку является правильное осуществление обучения чтению. Обучение чтению не только развивает речь учащихся, но и позволяет им выражать себя как в устной, так и в письменной форме. Чтение текстов увеличивает словарную базу учащихся, а также ускоряет процесс понимания.

Также необходимо уметь работать со словарем, чтобы правильно понимать текст. Так, учащиеся X-XI классов еще с младших классов умеют проводить работу над словарным запасом, подбирать слова, значение которых они не знают или не знают, и учить их. Любой человек, понимающий содержание текста, также должен уметь составлять план произведения. По сути, составление плана произведения связано с полным пониманием его содержания. На основе плана можно с легкостью пересказывать содержание текста. Иногда встречаются тексты, содержание которых необходимо соотнести с текущим событием. В основном это проявляется в исторических текстах. Такие тексты обязательны для того, чтобы они опирались на исторические основы, не вызывали у учащихся путаницы во мнениях. После того, как учащиеся поняли содержание текста и поняли его идею, они также должны уметь делать выводы отсюда. В конце концов, они должны найти ответы на такие идеи, как, почему этот фрагмент текста был прочитан, к каким выводам мы пришли отсюда, что писатель хотел нам передать.

Один из важных моментов в процессе чтения связан с правильным его произнесением. В ходе логического чтения учащиеся должны в первую очередь в своем воображении воссоздать события, описанные в произведении, и донести до

слушателя свой взгляд на события. Кроме того, необходимо осуществлять процесс логического чтения таким образом, чтобы он мог вызвать у слушателей определенный эмоциональный настрой. Правильная реализация логического чтения связана с раскрытием текстового смысла текста.

Ключевые слова: чтение, осознанное чтение, логическое чтение, X-XI классы.

ORGANIZATION OF CONSCIOUS AND LOGICAL READING IN THE COURSE OF WORK ON THE TEXT IN TEXTBOOKS OF CLASS X-XI

SUMMARY

One of the important factors in the process of teaching the Azerbaijani language is the correct implementation of teaching reading. Learning to read not only develops students' language skills, but also allows them to express themselves both orally and in writing. Reading texts increases students' vocabulary and also speeds up the comprehension process.

It is also necessary to be able to work with a dictionary in order to correctly understand the text. Thus, students in grades X-XI, even from elementary grades, are able to work on vocabulary, select words whose meaning they do not know or do not know, and learn them. Any person who understands the content of the text should also be able to draw up an outline of the work. In essence, drawing up an outline of a work is associated with a complete understanding of its content. Based on the plan, you can easily retell the content of the text. Sometimes there are texts whose content needs to be correlated with a current event. This mainly appears in historical texts. Such texts are required so that they are based on historical foundations and do not cause confusion in students' opinions. Once students have understood the content of the text and understand its idea, they should also be able to draw conclusions from it. Ultimately, they must find answers to ideas such as why this piece of text was read, what conclusions we came to from it, what the writer wanted to convey to us.

One of the important points in the reading process is related to its correct pronunciation. During logical reading, students must first of all recreate in their imagination the events described in the work and convey to the listener their view of the events. In addition, it is necessary to carry out the process of logical reading in such a way that it can evoke a certain emotional mood in listeners. Correct implementation of logical reading is associated with revealing the textual meaning of the text.

Key words: reading, conscious reading, logical reading, X-XI graders

Rəyçi: dos. Şəlalə Abdullayeva

İradə MƏHƏRRƏMOVA*

iradamaharramova@gmail.com

KOMMUNİKASIYA PROSESİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İnsan yaşadığı mühitdə hər zaman ünsiyyət qurmaq niyyətində olur və həyatın davamlılığı, mövcudluğu kommunikasiya olmadan mümkün deyildir. G.Çalışır ünsiyyət prosesinin insanı sosial varlığa çevirməsindən bəhs edərkən qeyd edir ki, İnsanın sosial bir varlıq olması, onun başqaları ilə birlikdə yaşamasının nəticəsidir. Bu yolla onlarla əlaqə quraraq özümüzü də, özümüzdən kənar dünyanı da tanıyıırıq. Bu əlaqə sayəsində ünsiyyət mühiti yaranır. İnsanın özündən kənarında başqaları ilə həyata keçirdiyi ünsiyyət şəxslərarası ünsiyyət adlandırıldığı halda, bu ünsiyyətin davamlılığı onun səmərəliliyindən asılıdır” (1, s. 512).

Kommunikasiya qəbul edən və göndərən arasında fikir mübadiləsidir. Fikir mübadiləsi dedikdə hiss və düşüncələrin, arzu, istəklərin, qorxu və sevincin müxtəlif yollarla qarşı tərəfə ötürülməsi nəzərdə tutulur. “Ünsiyyət qarşılıqlı mesaj mübadiləsinə əsaslanır. Bununla belə, qarşılıqlı, ikitərəfli ünsiyyət dinamik bir prosesə çevrilə bilər, həll edilməli olan hər hansı bir məsələ üçün lazımi məlumat mübadiləsi apara bilər. Ünsiyyət tək-cə qarşılıqlı fəaliyyət deyil, həm də dinamik qarşılıqlı əlaqə prosesidir. Ünsiyyət məlumat, düşüncə və hisslərin mübadiləsidir. Bunlar da sistem halına salınmış sistemlərdir. Ünsiyyət, ümumiyyətlə, insanlar arasında fikir və hisslərin mübadiləsi kimi qəbul edilir” (2, s. 7).

Ünsiyyəti başladan tərəfin prosesə qoşulmasının əsas səbəbi özünü anlatmaq və qarşı tərəfdən anlaşılmaq istəyi ilə bağlıdır. Bu zaman mesajları qəbul edən tərəf anlamaq niyyətində olur. Anlamaq və anlatmaq ünsiyyətin təməl prinsiplərindəndir. İnsanlar arasında hər zaman informasiya mübadiləsi uğurlu alınmaya da bilər. Buna səbəb həmin insanların eyni dildə danışsa bilməməsidir. Onlar eyni dildə danışa bilmədikdə kommunikasiya prosesi baş tutmur, çünki informasiyanı anlamaq olmadıqda heç bir ünsiyyətdən danışa bilmərik.

Ünsiyyət prosesinin əsas məqsədi və funksiyası hər hansı bir mövzuda, müəyyən sahədə əlaqə qurmaq, həm öz fikirlərini çatdırmaq, həm də qarşı tərəfin ideyalarını qəbul etməkdir. Ancaq hər kəs ünsiyyətə başlamazdan qabaq diqqətli olmalıdır. Bunun üçün aşağıda qeyd olunan məsələlərə önəm vermək gərəkdir.

---

* BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi

“1) Ünsiyyət alıcının diqqətini çəkəcək şəkildə kodlaşdırılmalı və aydın olmalıdır.

2) Qəbul edən və göndərən mesajı kodlayan simvollar haqqında ümumi biliyə malikdir.

3) Mesaj alıcının ehtiyaclarına cavab verməlidir.

4) Alıcının əsas dəyərlərinin, onun münasibətlərinin tanınması” (2, s. 8).

Məlumatları göndərmək əslində bir neçə mərhələdə reallaşır. Bu zaman ilk pillədə mesajı göndərən tərəf gəlir. Mesajı göndərən bəzən qaynaq və mənbə də adlandırılır, bu da məlumatları göndərmə prosesinin onunla başlaması ilə bağlıdır. “Hər cür ünsiyyətdə prosesi başlayan bir qaynaq vardır. Qaynaq fərd, qrup, təşkilat və ya bir orqan ola bilər. Qaynaq mesajı çatdıran kişi və ya mesajın çıxış nöqtəsi olaraq müəyyən edilə bilər. Qaynaq mesajı çatdırdığı vaxtda ünsiyyət prosesi başlayır” (3, s. 4). Mesajı göndərən öncədən ünsiyyətə hazırlıqlı olmalıdır. İlk növbədə o özünü ünsiyyətə hazırlamalıdır ki, qarşılıqlı anlaşma baş versin.

“1) Qaynaq göndərəcəyi mesaj barədə məlumatlı olmalıdır.

2) Qaynaq göndərəcəyi mesajı necə kodlaşdırmalı, sözlərin və işarələrin mənalılarının nə olduğunu bilməlidir.

3) Qaynaq statusuna və roluna uyğun mesaj göndərməlidir, əks halda mənfi qarşılıqlı təsire səbəb olur.

4) Qaynaq alıcılar tərəfindən tanınmalıdır.

5) Qaynaq tam ünsiyyət qurmaq üçün bədən, simvol, səs, üz, fotosəkil, plan, xəritə və s. vasitələrdən səmərəli istifadə etməlidir” (3, s. 4-5).

Deməli, mesajı göndərən tərəf kommunikasiya prosesində vacib faktor hesab olunur. Kommunikasiya prosesinin başlanması, gedişi və davamı mesajı göndərəndən çox asılıdır.

Kommunikasiya prosesində ikinci mərhələ kodlaşma ilə bağlıdır. Kodlaşma prosesində məlumatlar müəyyən sistemə salınır. Sistemə salınmaq o deməkdir ki, dağınıq şəkildə mövcud olan informasiya simvollara çevrilərək ötürülür. “Kod mesajı işarəyə, mənanaya çevirmək üçün istifadə olunan simvolların çevrilməsidir. Göndərən çatdırmaq istədiyi məlumatı, hissləri və düşüncələri qəbul edənə anlama biləcəyi simvollara və ya hərəkətlərə çevirərək kodlaşdırır. Kodlaşdırma göndərənə danışmaq və yazmaq qabiliyyətini göstərir. Mənbə kodlaşma zamanı effektiv ünsiyyətin baş verməsi üçün alıcının da bildiyi simvoldan istifadə edilməlidir. Kodlaşdırma mənbə tərəfindən həyata keçirilir” (3, s. 5). Mesajı göndərənə əsas niyyəti göndərdiyi məlumatların qarşı tərəfdən dərk olunması və anlaşılmasıdır. Bunun üçün o çalışır ki, göndərdiyi mesajlar qəbul edənə anlama biləcəyi şəkildə olsun və qarşı tərəf də səni doğru anlasın. Mesaj

qarşı tərəflərin bir-birinə göndərdiyi informasiya yüküdür. Bu informasiya sözlərlə və sözlərin köməyi olmadan qurula bilir. “Mesaj qaynaq ilə hədəf arasındakı əlaqəni təmin edən əsas elementdir. Qaynaq tərəfindən duyğu, düşüncə və məlumatların kodlanmış vəziyyəti olan mesaj eyni zamanda sözlü, vizual, eşitmə işarələrindən formalaşmış konkret məhsuldur” (3, s. 5). Qaynaq və hədəf arasında mövcud əlaqəni təmin edən mesaj bir neçə amilləri əhatə etməlidir. İlk növbədə mesaj zamanın doğru dəyərləndirilməsi ilə göndərilməlidir, yəni istənilən məlumatı göndərən vaxt mütləq zaman nəzərə alınmalıdır. Belə ki, informasiyanın düzgün dərk edilməsi doğru zamanın seçilməsi ilə sıx bağlıdır. Mesaj elə göndərilməlidir ki, o qarşı tərəfdən anlaşılan olsun. Bunun üçün mesajı göndərən tərəf onu tam şəkildə aydın və açıq formada göndərməlidir ki, ötürmək istədiyi məlumat doğru dərk edilsin.

Göndərilən mesajlar ünsiyyətin gedişini nizamlayan mühüm vasitə hesab olunur. Bunun üçün mesajı göndərən tərəf onun anlam daşımalarını təmin etməlidir. Belə olan halda adresant düzgün ifadələr seçməli, seçdiyi hər bir kəlmədə diqqətli olmalıdır. Doğru seçilməyən ifadələr dərk etmə başlamazdan əvvəl prosesin dayanmasına səbəb olur. Mesajın anlam kəsb etməsi üçün ilk növbədə onun informasiya yükü doğru olmalıdır. Göndərilən hər bir mesaj real hadisələrə və fərdlərə aid olmalıdır, yəni təsdiq edilməmiş göndərilən məlumat adresantin dərk etməsi üçün çox böyük çətinlik yaradır. Digər tərəfdən mesajların doğruluğu öz əksini tapmasa onda qarşılıqlı anlaşmanın baş verməsi mümkün deyildir. Qaynaq tərəfindən göndərilən mesajlar istər sözlü, istərsə də sözsüz olsun mütləqdir ki, qəbul edən göndərən tərəfindən eyni anlam daşmalıdır.

Ünsiyyət prosesində mesajlar müəyyən kanallarla qarşı tərəfə ötürülür. Kanal dedikdə göndərəninin mesajını alıcıya çatdıran müxtəlif vasitələr nəzərdə tutulur. “Ünsiyyət kanalı, ünsiyyət prosesi zamanı mesajın mənbədən alıcıya çatmasını təmin edən vasitə, üsul və texnikləridir. Kanal mesajın alıcıya təqdim edilməsi üsuludur. Hər bir mesaj bir kanal vasitəsilə alıcıya çatdırılır. Bir sözlə, kanal mənbə ilə qəbuledici arasındakı əlaqədir” (4, s. 5). Adresant mesajları göndərdiyi zaman prosesə uyğun kanal seçir. Ünsiyyət prosesində göndərəninin əsas məqsədi qarşı tərəfi məlumatlandırmaq, onu çatdırmaq istədiyi informasiyanın qəbuluna hazırlamaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün o müxtəlif kanallardan istifadə edir. “Kanal səs və işıq dalğaları, telefon xətləri, sinir sistemi kimi mesajı alıcıya çatdıran fiziki simvollarıdır. Qəzet və jurnallar, reklamlar, telefon, internet, i-meyil kimi ünsiyyət vasitələri vacib kommunikasiya kanallarıdır” (4, s. 5).

Kommunikasiya prosesinin növbəti mərhələsi dekodlaşmadır. Dekodlaşma prosesi ünsiyyətin nə ilə nəticələncəyini təmin edən mühüm ünsiyyət faktorudur. Belə ki, adresant tərəfindən göndərilən mesajlar müxtəlif kanallarla adresata çatır. Bu zaman

məlumatı qəbul edən göndərilən mesajların mahiyyətini açmağa, onu dərk etməyə çalışır. “Dekodlaşma göndərilən mesajların alıcıya çatmasından sonra əslinə uyğun olaraq anlamlı bir şəkildə şərh edilməsidir. Kodlaşma qaynaq, dekodlaşma isə alıcı tərəfindən həyata keçirilir. Ünsiyyətin uğuru, mesajın alıcı tərəfindən kod çözümlünün mənalı olaraq həyata keçirilməsi və alıcı ilə qaynağın mesaja eyni anlam verməsi ilə mümkün olur” (4, s. 6).

Adresat ünsiyyət prosesinin digər mühüm amillərindən biridir, çünki göndərilən saysız-hesabsız məlumatların dekodlaşdırılaraq geriye göndərilməsi birbaşa onunla bağlıdır. Bu prosesdə adresatın kifayət qədər rolu vardır, çünki informasiyanı dekodlaşdırıb geriye göndərən məhz odur. “Bir ünsiyyət prosesində alıcı, qaynaqdan gələn mesajları alıb şərh edən və bunlara sözlü və ya sözsüz reaksiya verən şəxs və ya qrupdur. Mesajı alan kişi adresantdır. Mesajın mənası qaynaq və hədəf birgə qavrayırsa təsirli ünsiyyətdən danışmaq olar. Alıcının mesajı daşıyan simvolları duyğu orqanları ilə dərk etməməsi, ünsiyyət prosesini sona çatdırır. Alıcı mesajı alıb buna cavab verdiyi anda qaynaq roluna keçir” (4, s. 6).

Adresata adresant tərəfindən sonsuz sayda informasiya göndərilir. Göndərilən bu informasiyanın hamısı adresat üçün vacib deyildir. O, dağınıq formada göndərilən informasiyanı analiz edir, özü üçün lazım olanı seçib dəyərləndirir və ona cavab verir.

Bu zaman adresat göndərilən məlumatları öz niyyət, arzu və imkanlarına müvafiq kodlaşdıraraq geri göndərir. Belə vəziyyətdə artıq adresat və adresant öz yerlərini dəyişir, yəni mesajı qəbul edən onu göndərənə, mesajı göndərən qəbul edənə çevrilir. Əslində mesajı göndərən tərəf qarşı tərəfdən cavab aldıqdan sonra göndərdiyi informasiyanın çatdığından əmin olur. Təsəvvür edək ki, qarşı tərəfə göndərdiyimiz mesajlardan heç bir xəbər, yəni cavab gəlmir, bu zaman adresant mesajlarının çatmadığına və ya doğru dərk olunmadığına əmin olur.

Əgər qarşı tərəfdən cavab gəlmirsə, deməli, ünsiyyət prosesi tamamlanmayıb. Effektiv ünsiyyət adresant və adresat üçün çox vacibdir. “Effektiv bir ünsiyyət üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməlidir.

- 1) İstifadə edilən dil açıq və sadə olmalıdır;
- 2) Göndərilən mesaj alıcının səviyyəsinə uyğun olmalıdır;
- 3) Mesajlar səs tonu və bədən dili ilə uyğun olmalıdır;
- 4) Ən uyğun ünsiyyət kanalı və aləti seçilməlidir;
- 5) Uyğun zaman və məkan seçilməlidir;
- 6) Ünsiyyətə dəstəkləyici olmalıdır;
- 7) Mənbə və alıcı ünsiyyətə hazır olmalıdır” (4, s. 8).

İstifadə edilən dil açıq və sadə olmalıdır dedikdə göndərilən mesajların sadə dillə ifadə olunması nəzərdə tutulur. Əgər niyyətimiz qarşı tərəfi anlamaq, özümüzü anlatmaqdırsa, deməli, seçdiyimiz sözlər və cümlələr açıq və sadə yolla ötürülməlidir.

Göndərdiyimiz mesaj qəbul edənin səviyyəsinə uyğun olmalıdır, yəni biz qarşı tərəfin bilik, anlam, yaş səviyyəsini nəzərə almalıyıq. Mesajlar səs tonu və bədən dili ilə uyğunlaşmalıdır dedikdə burada göndərilən mesajlarda sözlü və sözsüz ünsiyyətin bir-biri ilə uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Müəyyən informasiya göndərəkən hər kanaldan istifadə etmək doğru hesab olunmur. Bunun üçün ilk növbədə müvafiq kanal seçilməli daha sonra uyğun mesaj göndərilməlidir. Məlumatların göndərilməsi zamanı diqqətdə saxlanılan mühüm amillərdən biri də doğru zaman və məkanın seçilməsidir.

Kommunikasiya prosesinin vacib məqamlarından biri də mənbə və alıcının ünsiyyətə hazır olmasıdır. Məlumatı göndərən tərəf alıcının həmin məlumatları almağa hazır olduğundan əmin olmalıdır. İstənilən informasiya göndərilən zaman o müəyyən məqsədə xidmət edir. Bunun üçün mesajları göndərən tərəf mütləq alıcının onu dinlədiyinə hazır olduğuna əmin olmalıdır. Onu ünsiyyətə hazırladıqdan sonra mənbə özü üçün vacib olan məlumatları qarşı tərəfə göndərir. Alıcı da həmin məlumatlardan vacib olanları seçir və geriye göndərir. Bununla da ünsiyyət prosesi tamamlanmış hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) Çalışır, G. Etkili bir kişilerarası iletişime beden dilinin katkısı: [Elektronik kaynak] / – Sankt-Peterburq, 2015. s. 512-519 URL: https://www.academia.edu/30729682/Etkili_Bir_Kisilerarasi_Iletisime_Beden_Dilinin_Katkisi.pdf (20.09.2023).
- 2) İletişim bilimi. Red. E.K.Doruk: [Elektronik kaynak] / – İstanbul, 2017, 370 s. URL: <http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/kok/iletisimbilimiau212.pdf>
- 3) Etkili iletişim: [Elektronik kaynak] – Ankara, 2015, 79s . URL: http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Etkili%20%C4%B0leti%C5%9Fim.pdf
- 4) Etkili iletişim: [Elektronik kaynak] / – Ankara, 2014, 79 s. URL: <http://www.buraksari.com/wp-content/uploads/2016/01/%C4%B0leti%C5%9Fim-ve-Raporlama-Teknikleri-1.B%C3%B6l%C3%BCm.pdf>

Kommunikasiya prosesinin xüsusiyyətləri

XÜLASƏ

Həyatın daim mövcud olması üçün insanların ünsiyyətə ehtiyacı vardır. Biz ancaq ünsiyyət qurmaqla varlığımızı davam etdirə bilərik. İnsanlar tarixin hər dövründə olduğu kimi öz varlıqlarını davam etdirmək, xəbərləşmək, paylaşmaq üçün bu gün də ünsiyyət qururlar. Kommunikasiya insanlar arasında fikir mübadiləsi prosesidir. Fikir mübadiləsi dedikdə arzu, istəklərin, qorxu və sevincin müxtəlif vasitələrlə qarşı tərəfə ötürülməsidir. Qarşılıqlı şəkildə mövcud olan bu proses ən azı iki nəfər arasında baş verir.

Kommunikasiya prosesi hər zaman insanla birgə mövcuddur və hansı formada mövcud olmasından asılı olmayaraq tələbatlarımızın böyük bir hissəsini ödəyir. Kommunikasiya prosesi əslində mürəkkəb prosesdir və onun reallaşması bir neçə mərhələdən keçməlidir. Burada göndərən, qəbul edən, kodlaşma, dekodlaşma, mesaj, kanal kimi ünsiyyət vasitələri mühüm rol oynayır. Mesajı göndərən özü üçün vacib olan məlumatları seçir onu kodlaşdıraraq müxtəlif kanallarla qarşı tərəfə göndərir. Bunun üçün o müxtəlif vasitələrdən istifadə edir və istədiyi məlumatı qarşı tərəfə ötürür. Qarşılığında mesajı qəbul edən tərəf onu dekodlaşdıraraq qarşı tərəfə müvafiq cavab göndərir. Beləliklə də, kommunikasiya prosesi baş tutmuş hesab olunur və ünsiyyət tamamlanmış hesab olunur.

Açar sözlər: kommunikasiya, göndərən, qəbul edən, kodlaşma, dekodlaşma, kanal, mesaj

Features of the communication process

SUMMARY

For life to exist constantly, people need communication. We can only continue our existence by communicating. People still communicate today in order to continue their existence, communicate, share, as in any period of history. Communication is the process of exchanging ideas between people. When we say exchange of ideas, desire is the transmission of desires, fear and joy to the other person through various means. This mutually existing process takes place between at least two people.

The communication process always coexists with the human being and satisfies a large part of our needs, regardless of the form in which it exists. The communication process is actually a complex process, and its realization must go through several stages. Here, such means of communication as sender, receiver, encoding, decoding, mes-

sage, channel play an important role. The sender of the message selects the information that is important to him, encoding it and sending it to the other party through different channels. To do this, he uses various means and transmits the desired information to the other party. In return, the party receiving the message sends the corresponding response to the other party, decoding it. Thus, the communication process is considered completed and the communication is considered complete.

Key words: communication, sender, receiver, encoding, decoding, channel, message

Особенности коммуникационного процесса

РЕЗЮМЕ

Чтобы жизнь существовала постоянно, людям нужно общение. Только общаясь, мы можем продолжать свое существование. Люди все еще общаются сегодня, чтобы поддерживать свое существование, быть в курсе, делиться, как и в любой другой период истории. Коммуникация-это процесс обмена идеями между людьми. Когда мы говорим об обмене идеями, желание-это передача желаний, страха и радости другому человеку различными способами. Этот процесс взаимного существования происходит как минимум между двумя людьми.

Процесс коммуникации всегда сосуществует с человеком и удовлетворяет большую часть наших потребностей, независимо от того, в какой форме он существует. Процесс коммуникации на самом деле сложный процесс, и его реализация должна пройти несколько этапов. Здесь важную роль играют такие средства коммуникации, как отправитель, получатель, кодирование, декодирование, сообщение, канал. Отправитель сообщения выбирает важную для него информацию, кодирует ее и отправляет по разным каналам противоположной стороне. Для этого он использует различные средства и передает нужную информацию другой стороне. Взамен получающая сообщение сторона декодирует его и отправляет соответствующий ответ другой стороне. Таким образом, процесс коммуникации считается состоявшимся, а общение считается завершенным.

Ключевые слова: коммуникация, отправитель, получатель, кодирование, декодирование, канал, сообщение.

Rəyçi: Dösent İradə Şəmsizadə

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN İNFİNİTİVE FORMASI

GİRİŞ

Əsas hissəsi feil olan bu birləşmələrin quruluşu müəyyən dərəcədə feilin xüsusiyyətlərindən onun təsirli ya təsirsiz olmasından asılıdır.

İngilis dilində feili birləşmələrin əsas iki növü var:

- 1) ikinci elementi feil olan (feilin şəxsiz formaları - məsdər, cerund, feili sifət);
- 2) ikinci tərəfi feil olmayan feili birləşmələr. Birinci növ feili birləşmələr ikinci növ feili birləşmələrə nisbətən daha çox işlənir. Onlardan biri məsdər tərkibləridir. Məsdərdən əvvəl işlənərək, məsdərlə sintaktik əlaqəyə girən sözlər məsdər tərkibləri adlanır və onlar sadə cümlənin tərkib hissəsi olaraq, onun mürəkkəb bir üzvü vəzifəsində işlənir.

"Məsdər tərkibləri mənalarına görə budaq cümlələrə çox yaxındır və bu yaxınlığın nəticəsidir ki, məsdər tərkibləri çox vaxt Azərbaycan dilində budaq cümlə kimi izah edilmişdir. Lakin budaq cümlənin və tərkiblərin tədqiqi göstərdi ki, budaq cümlə ilə tərkib iki ayrı-ayrı sintaktik kateqoriyadır. Bunlar olsa-olsa bəzi hallarda bir-birinin sintaktik sinonimi hesab edilə bilər. Yəni eyni bir fikri müxtəlif sintaktik formalarla - ya içərisində tərkib olan sadə cümlə ilə, ya da tərkibində budaq cümlə olan mürəkkəb cümlə ilə ifadə etmək olar. Məsələn: I saw Helen say something to her sister cümləsini I saw that Helen said something to her sister şəklində vermək olar. Hər iki halda cümlənin mənası dəyişmir. Yəni Mən Helenin bacısına nəse dediyini eşitdim. Mən eşitdim ki, Helen bacısına nəse dedi. Məsdər tərkibləri iki sözdən ibarət olub, cümləyə bir sintaktik vahid kimi daxil olan xüsusi birləşmələrdir (1, p. 41-48).

Əsas hissə. Birləşmənin birinci tərəfi şəxs və ya əşya bildirir, ikinci tərəfi isə həmin şəxs və əşya haqqında məlumat verir. Belə birləşmələr ona görə xüsusi birləşmələr adlanır ki, məsdərlə başqa sözlərin əlaqələnməsindən əmələ gələn bir çox birləşmələr də var, lakin bu birləşmələrdə məsdərin subyektivi olmur. Özünün ayrıca subyektivi olan birləşmələr **məsdər tərkibləri** özünün ayrıca subyektivi olmayan başqa sözlərə məsdərin əlaqəsindən əmələ gələn birləşmələr isə **məsdər birləşmələri** adlanır.

- 1) Mothers never *allow* their children to play with matches

* BDU. İngilis dili (təbiət fakültələri üçün) kafedrası, müəllim

Müasir ingilis dilində işlədilən tamamiq-məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə ya (1) feili isim və ya məsdər tərkibi, və da (2) tamamlıq budaq cümləsi vasitəsilə tərcümə olunur. Məsələn: I saw **the boy play** in the yard - (1) Mən **oğlanın** həyətdə **oynamasını** (oynamağını) gördüm. (2) Mən gördüm ki, **oğlan həyətdə oynayır**.

Mübtəda-məsdər tərkibi (The Subjective Infinitive Construction)

Müasir ingilis dilində bəzən cümlə ümumi halda olan isim (yaxud adlıq halda olan əvəzlik) məsdərlə sıx sintaktik əlaqəyə girərək tərkib yaradır.

Məsələn; The girl (she) **was seen** to study. Bu tərkib cümlədə sintaktik vahid kimi çıxış edir və mürəkkəb mübtəda funksiyası daşıyır.

Mübtəda məsdər tərkibi dildə mövcud olan bir qrup feillərlə həmişə məchul növdə işlənir. Bunlar aşağıdakılardır: 1) hissi qavrayışı ifadə edən to see, to hear, to feel və s. They were seen to descend the hill; 2) əqli fəaliyyət ifadə edən to know, to think, to consider, to suppose, to believe və s. He was known to be a well-known writer 1) to say, to report feillər ilə, məsələn: The tourists are said to arrive at dawn 2) to be likely, to be certain, to be sure feillər ilə məsələn He is sure to return soon

They are likely to marry: Alice Machein. "Reference Guide to English." məqaləsində yazır: "Müasir ingilis dilində işlənən mübtəda - məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə adətən (1) təsirlik halında isim (yaxud əvəzlik) və fəli sifət yaxud (2) ziyəlik halında isim (yaxud əvəzlik) və təsirlik halında olan feili sifət vasitəsilə tərcümə edilir. Bu halda cümlənin mübtədası qevrimüəyyən şəxslə olur (2. p. 66-72). Məsələn: The children (they) were seen to play in the garden

Uşaqları (onları) bağda **oynayan** gördülər. **Uşaqların** (onları) bağda **oynadığını** gördülər. For sözlü məsdər tərkibləri (The For-to-Infinitive Construction); Bu tərkib ümumi halda olan isim (yaxud obyekt halda olan şəxs əvəziyi) və məsdərdən ibarət olur. Bu tərkibi səciyyələndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onun qarşısında həmişə "for" sözlü işlədir. Buna görə də ona sözlü məsdər tərkibləri deyilir.

Məsələn: It is necessary **for Jane (her) to learn** the English languages properly. Bu tərkib cümlədə bir sintaktik vahid kimi çıxış edir və aşağıda sintaktik funksiyalarda işlənir. Mürəkkəb mübtəda məsələn: For you to work as an interpreter is necessary **It** is necessary **for you to work** as an interpreter

1) mürəkkəb predikativ, məsələn: The best thing will be **for you to find a job**

2) mürəkkəb tamamlıq, məsələn: **Everybody waited** for the head of the family to speak first

3) mürəkkəb təyin funksiyasında, məsələn: **This is a book** for you to read and to remember 5) mürəkkəb zərflik, məsələn: I **stepped aside** for him to pass

For sözlü məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə ya (1) sözbirləşməsi, ya da (2) budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn: For you to go into details **is not necessary**; Sizin məsələnin təfərrüatına getməyiniz **vacib deyil (Vacib deyil ki, siz məsələnin təfərrüatına gedəsiniz)**

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, xəbər həm birinci, həm də ikinci(dübarə) oia biər. Birinci xəbər mübtəda kimi verilmiş əşyanı xarakterizə edir, ikinci xəbər isə mübtəda kimi verilmiş əşyanı bilavasitə deyil, yəni başqa şəxslərin fikiri ilə, qavrayışları ilə xarakterizə edir.

Məsələn: 1) He knows it - birinci dərəcəli xəbər O bunu bilir

2) He is said to know it (ikinci xəbər) Deyirlər ki, o, bunu bilir.

Daha sonra dilçi alimlər qeyd edirlər ki, (ikinci) dübarə xəbər daha çox sözbirləşməsi ilə ifadə olunur. Bu sözbirləşməsinin birinci elementi xəbər formasında olan (predikativ formada) feil məchul növdə hər hansı bir şəxsin fikrini, təsəvvürünü, təsirini bildirir. İkinci element isə məsdər və ya feili sifət, bəzəndə başqa nitq hissəsi xəbərin əsas məzmununu ifadə edir. Müasir ingilis dilində komponentləri mübtəda ilə xəbərin daxili əlaqəsi kimi başa düşülən məsdər tərkibləri aşağıdakılardır:

1) Tamamlıq. Tamamlıq-məsdər tərkibi (The objective-will-me-Infinitive Construction);

2) mübtəda-məsdər tərkibi (The objective-with-the-Infinitive Construction Subjective Infinitive Construction);

3)for sözlü məsdər tərkibi (The For-to-Infinitive Construction);

Bu tərkiblərin hər üçüdə hərəkət və onun subyektini haqqında məlumat olur. Baxmayaraq ki, tərkiblərin tərəfləri arasındakı əlaqə mübtəda və xəbər əlaqəsinə oxşayır, lakin bu tərkibdə nə mübtəda, nə də xəbər vardır, çünki ikinci tərəfi feilin şəxsi forması ilə ifadə olunmuşdur ki, o da ancaq ikinci xəbər vəzifəsində işlənir. Tərkibin subyektini mübtəda kimi isim və ya əvəzliliklə ifadə olunmasına baxmayaraq, o cümlənin mübtədası ilə eynilik təşkil etmir.

Məsələn, **I want you to answer this question** cümləsi ilə **I want to answer this question** cümləsini müqayisə etsək, görmək olar ki, birinci cümlədə feilin şəxsi forması ilə ifadə olunmuş xəbərin mübtədası "I" "to answer" məsdərinin subyektini isə "you" əvəzliyidir. İkinci cümlədə isə "T" əvəzliyi həm feilin şəxsi forması olan "want" feiline, həm də "to answer" məsdərinə aiddir. Ona görə də birinci cümlədə "to answer" məsdəri həmin quruluşun bir hissəsi olub "you" əvəzliyi ilə birlikdə tərkib üzvü kimi çıxış

edir. İkinci cümlədəki "to answer" məsdəri isə tərkib əmələ gətirmir. Bunu nöqteyi nəzərdən keçirdikdə, qeyd edirik ki, o, özünün ayrıca subyektivi olan məsdərin əmələ gətirdikləri xüsusi birləşmələr, yəni predikativ birləşmələr əsasən budaq cümlələrlə sinonim kimi işlədilir.

Məsələnin mahiyyətinə keçməzdən əvvəl biz "tərkib" və "məsdərtərkibi" terminlərini bir daha genişləndirmək istədik. M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva "İzahlı dilçilik terminləri" lüğətində həmin terminlərə belə tərif verirlər. "Tərkib dilin qrammatik qanunları əsasında nitqdə birləşmələr şəklində təzahür edən sintaktik vahiddir.

"Məsdər tərkibi" məsdərə aid olub, ondan əvvəl gələn sözlərə bu məsdərin birləşməsindən ibarət konstruksiyadır.

Müasir ingilis dilində aşağıdakı məsdər tərkibləri var:

1. Tamamlıq-məsdər tərkibi (He objective with the Infinitive construction)
2. Mübtəda məsdər tərkibi (He subjectiv Infinitive construction)
3. For sözünün məsdər tərkibi (The For-to Infinitive construction)

II. Tamamlıq- məsdər tərkibi və onun Azərbaycan dilində qarşılığı

Obyekt hal və məsdər tərkibi yaxud "üç elementli quruluş kimi adlandırılan bu feili birləşmə əvvəllər ədəbi kitab dili üçün səəiyyəvi sayılırdı.

Lakin sonralar məsdər və onunla olan birləşmələr üzərində aparılan bir çox tədqiqatlar göstərdi ki, bu birləşmələr təkəcə ədəbi dildə deyil, danışıq dilində də çox geniş işlənməkdədir.

R.B.Xlebnikova özünün məsdər birləşmələrini əmələ gəlməsi və inkişafına həsr etdiyi tədqiqatında yazır: Belə hesab etməyə əsas vardır ki, akkuzativin məsdərlə sonrakı inkişafı onun ədəbi dil xüsusiyyətindən, danışıq dili xəttinə keçid istiqamətində olacaqdır.

B.H.Jiqaldo, LP.İvanova, L.L.İofiq "Современный Англиский язык»" kitabında göstərilir ki, mürəkkəb tamamlıq funksiyasında feilin şəxsiz formaları ilə olan tərkiblər çıxış edə bilər. Məsdər və feili sifət tərkibləri eyni feillərlə işləyə bilər. Lakin mürəkkəb tamamlıq funksiyasında məsdər tərkibləri daha çox işləyir (3, c. 123).

H.A.Kobrina məsdərlə işlənən bütün tərkiblərin hamısını "Predicative Construction with the Infinitive" başlığı altında izah edir, tamamlıq funksiyasında işlənən bu tərkibə isə "Objective with the Infinitive Construction, deyir mürəkkəb mübtəda funksiyasında çıxış edən məsdər tərkiblərindən danışıılır.

M.Qanşına, P.Vasilivskaya tamamlıq məsdər tərkibini "Accusative with the Infinitive", "for" sözlü məsdər tərkibini isə "Construction with the subject of the Infinitive introduced by for phrases adlandırırlar.

Tamamlıq məsdər tərkibindən danışarkən onlar məsdəri ikinci dərəcəli predikat, ismi əvəzliyi isə ikinci dərəcəli subyekt adlandırırlar. Bizcə prof. O.Musayevin "İngilis dilinin qramatikası" kitabında işlədilmiş terminlər tamamlıq-məsdər tərkibi, mübtəda məsdər tərkibi və "for" söznü məsdər tərkibləri həm sintaktik, həm də semantik baxımdan daha məqsədəuyğundur.

Müasir ingilis dilində bəzi təsirli feillərdən sonra ümumi halda olan isim (yaxud obyekt halda olan əvəzlik) və məsdərdən ibarət olan birləşmə işlədilir və bu növ birləşmələrə "tamamlıq məsdər tərkibi" (the objective with the Infinitive construction) deyilir. Məsələn: "I saw Jane (her) enter the room" (4, s. 134-138).

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası dünya dövlətləri arasında iqtisadi, siyasi, elmi - mədəni əlaqələrini genişləndirir. Hər bir sahədə xüsusən ordu quruculuğumuzun inkişafında xarici dillərə, əlaxüsus, ingilis dilinə böyük ehtiyac duyulur. Xarici dillərin tədrisi vətənimiz üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən dövlət məsələsidir. Azərbaycan dövləti müstəqil siyasəti yeridən beynəlxalq təşkilatlarla təmsil olunur. Beynəlxalq səviyyədə siyasət yeritmək, ideoloji mübarizəyə hazır olmaq, respublikamız ətrafında yaradıla bilən informasiya blokadasını aradan qaldırmaq baxımından xarici dilləri yüksək səviyyədə bilən milli kadrların hazırlığı, vətən uğrunda döyüşlərdə silaha sarılmaq qədər vacibdir. Hər bir dildə, o cümlədən xarici dillərdə lazımi səviyyədə danışmaqdan ötrü dillərin müxtəlif aspektlərini mükəmməl bilmək lazımdır.

İngilis dili uzun illərdir ki, Azərbaycanın ali və orta məktəblərində tədris olunur. Bu dildə radio və televiziya verilişləri aparılmaqla yanaşı, müxtəlif səpgili monoqrafiyalar və vəəsitlər çap olunur. Son zamanlar ingilis dilinə respublikamızda ehtiyac və maraq güclənmişdir. Bu da Azərbaycan respublikasının dövlət müstəqilliyi qazanması ilə əlaqədardır. Müstəqil dövlət kimi, onun qarşısında xarici dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlarla birbaşa ünsiyyətdə olmaq, onlarla müxtəlif xarakterli ticarət, iqtisadi və diplomatik əlaqə saxlamaq və xalq mənafeyinə uyğun işlər görmək vəzifələri durur. Belə bir dövrdə respublikamızda xarici dilləri, xüsusilə ingilis, rus, alman, fransız və s. dillərini mükəmməl bilən, ingilis dilli hər hansı bir ölkə və ya ölkə daxilindəki əyalətlərdə dilin işlənmə özünəməxsusluğundan incəliklər ilə baş çıxarmağı bacaran mütəxəssislərə, diplomatlara və digər adamlarına, informasiya işçiləri və jurnalistlərə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Bu baxımdan ingilis dili ölkəmizdə yalnız xarici dil kimi deyil, diplomatiya dili, siyasət dili, işgüzar əlaqədar dili kimi başa düşülür.

Bu tərkibdə işlədilən isim (yaxud əvəzlik ilə məsdər arasındakı münasibət cümlənin mübtədası ilə xəbəri arasındakı münasibəti xaürlədir. Buna görə də həmin tərkibə isim, yaxud əvəzliyi ikinci dərəcəli mübtədə (a secondary subject) məsdər isə ikinci dərəcəli xəbər (a secondary preducate) adlandırmaq olar.

Tamamlıq tərkibdə ifadə edildiyinə görə onu mürəkkəb tamamlıq adlandırırlar. Dilçi alimlərin əksəriyyəti obyekt hal və məsdər tərkibinin hissi qavrayış, əqli fəaliyyət, arzu-niyyət, hiss-həyəcan, əmr və icazə. bəyan etmək, məlumat vermək, məcburiyyət mənası ifadə edən feillərlə işlənməsini qeyd edirlər. Yuxarıda verilmiş cümlələrdəki məsdər birləşmələri Azərbaycan dilinə məsdər tərkibləri kimi tərcümə edilir. Lakin ingilis dilində bəzi feillər vardır ki, bu feillərdən sonra gələn obyekt ona aid olan hərəkəti ifadə edən məsdər işlənir və həmin obyekt (isim və ya əvəzlik ondan sonra gələn məsdərlə birlikdə xəbər vəzifəsini görən feilin şəxsiz forması ilə tamamlıq vəzifəsini görür.

1. Alice Machein. Reference Guide to English. Washington, 1996.p.66-72

2. Jiqaldo B.H., İvanova L.P., İofiq L.L. "Современный Английский язык", с. 123

3. Musayev O.I. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1996, s. 134-138.

4.Hughes A. Trudgill P. English accents and dialects: An Introduction to Social and Regional Varieties of British English. London 1997

Açar sözlər: İngilis dili, feil, məsdər tərkibləri, Azərbaycan dili, cerund

Infinitive form of the verb in modern english and its methods of expression in azerbaijani language

SUMMARY

In modern English, the infinitive is as follows:

- 1) The objective-with-the-Infinitive Construction;
- 2) The Subjective Infinitive Construction;
- 3) The For-to-Infinitive Construction;

A compound consisting of a noun in the general case (or a pronoun in the object case) and an infinitive is called a complete infinitive. The two components of this composition are closely related and act as a complex complete

Key words: English, verb, infinitive, Azerbaijani, cerund

Инфинитивная форма глагла в современном английском языке и способности ее выражения в азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

В современном английском языке инфинитив выглядит следующим образом:

- 1) Объективная конструкция с инфинитивом;
- 2) Субъективная инфинитивная конструкция;
- 3) конструкция For-to-Infinitive;

Соединение, состоящее из существительного в общем падеже (или местоимения в объектном падеже) и инфинитива, называется полным инфинитивом. Два компонента этой композиции тесно связаны между собой и действуют как комплексный комплекс.

Ключевые слова: английский язык, глагол, инфинитив, азербайджанский язык, *serund*

Rəyçi: Professor Abbas Abbasov

О РОЛИ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ, КАК МЕТОДЕ ИЗУЧЕНИЯ И РАЗВИТИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Введение. Спрос на русский язык с точки зрения поиска работы, перспектив в бизнесе, изучения культуры и литературы, образования, военно-технического сотрудничества и политологии огромен, так как, выполняя функцию общения, он по-прежнему обеспечивает надежные контакты с мировой цивилизацией, предоставляя народам возможность получения самой разнообразной информации, обеспечивая единство с мировым сообществом. Повышенный интерес к изучению русского языка проявляется как устойчивая тенденция во многих странах всех континентов. Взаимовлияние и взаимообогащение культур посредством языка - непереносимое условие роста культуры народа в целом и каждой отдельной личности. Сложность социально-политической обстановки, радикальные перемены во всех сферах жизнедеятельности современного общества, ситуации на почве межнациональных отношений определяют необходимость качественно новых подходов к языковой политике и проблемам обучения русскому языку.

В развитии интеграционных процессов на постсоветском пространстве большую роль играет языковая образовательная политика. Русский язык с его мировым престижем в настоящее время выполняет функцию языка-посредника потому, что исторически сложилась языковая ситуация, в которой русский язык выполнял и выполняет функцию приобщения многих народов к мировой цивилизации и культуре.

Участвуя в процессах языковой глобализации, русский язык был и остается языком межнационального общения. На нем создаются важнейшие всемирные сделки и соглашения, проводятся различные международные заседания и научные конференции, что определяет его значимость в современном мире. Хотелось бы сказать несколько слов о месте русского языка в Азербайджане. Русский язык не является государственным в Азербайджане, но де-факто это второй язык, язык общения, разговорный язык. В настоящее время в связи с потребностью в квалифицированных специалистах, способных вступать в коммуникативном общении, большую значимость приобретает умение высказывать свою точку зрения, донести ее до слушателей, аргументировать свое высказывание. Следует отметить,

---

* BDU. Filologiya fakültəsi, rus dili (humanitar) kafedrasının müəllimi.

что очень часто в Азербайджане, особенно в Баку, при устройстве на работу требуется знание русского языка, открывающего большие возможности для изучения своей специальности, поэтому русский язык становится очень необходимым и интерес к нему растёт из года в год. В настоящее время в Азербайджане русский язык функционирует как средство общения, он необходим для реализации межгосударственных связей на различных уровнях, и в пределах республики он функционирует во взаимосвязи с государственным языком на условии равноправного сосуществования, что юридически закреплено.

Проблемы. Состояние русского языка вызывает в последнее время серьёзную обеспокоенность как профессионалов, так и простых граждан. Тревожит использование в речи слов-паразитов, засоренность языка, ограниченность словарного запаса. Все большее недовольство и даже раздражение вызывает засыле иностранных слов, значение которых люди подчас даже точно не понимают. К сожалению, практически не работают на закрепление норм использования русского языка в профессиональной деятельности и профессиональные стандарты.

Проблемы в процессе изучения русского языка связаны с особенностями фонетического, грамматического и лексического уровня языка и возникают в области различий с другими языками. Как известно, в разных языках в силу специфики национального языкового сознания слова нередко соединяются по-разному. В изучаемый язык студенты, не носители языка, пытаются перенести характеристики, которые свойственны их родному языку. Молодые люди, выросшие в нерусской языковой среде, испытывают большие затруднения при обучении в вузе. Недостаточное знание русского языка часто приводит к тому, что учащиеся объединяются по национальному признаку, избегая контактов с русскоговорящими студентами. Для неязычных студентов занятия по русскому языку и культуре речи – способ приобщения к другой, отличной от их этнической, культуре, т. е. средство аккультурации. Для повышения эффективности учебного процесса необходимо учитывать разные способы приобщения к культуре и, соответственно, к языку. Таким образом, занятия по русскому языку и культуре речи возрастает с каждым годом и требует разработки новых программ с учетом особенностей контингента обучаемых. Несмотря на активную разработку всяких программ, связанных с обучением русскому языку, перед педагогами вузов стоят более сложные, чем прежде, задачи. Они диктуют необходимость пересмотра и

внесения в современную систему образования новых методов и средств воздействия.

Существует проблема несоответствия между культурными представлениями разных народов о тех или иных предметах и явлениях реальности, которые обозначены эквивалентными словами этих языков. Слово как единица языка соотносится с обозначаемым предметом или явлением реального мира. Однако в различных культурах это соответствие может быть разным, поскольку разными могут быть и сами эти предметы или явления, и культурные представления о них. В любой культуре присутствуют специфические культурные значения, закрепленные в языке, моральных нормах, убеждениях, особенностях поведения и т.д.

В этой статье мне хотелось осветить тему обучения монологической речи на начальном этапе изучения русского языка как иностранного, ибо изучение русского языка не всегда продвигается так, как мы этого хотим. Язык усваивается во время естественного общения, организатором и участником которого является преподаватель. Фактически понятием "язык" мы обозначаем целый комплекс – языков культуры, независимая от человека и культуры система, которую люди используют в результате соглашения как средство коммуникации.

Любой язык – бесценное национальное достояние, воплотившее национальный склад ума, самобытность внутреннего мира, психологии, философии народа, неповторимость его исторического пути.

Литература, музыка, опера, балет, театр, кинематограф, цирк, изобразительное искусство, архитектура, дизайн, художественная фотография, – всё это получает признание и за рубежом лишь благодаря пониманию языка. В любом языке отражается менталитет народа, обычаи, мораль и национальный характер. Современное состояние методики преподавания русского языка как иностранного характеризуется продолжающимся поиском и утверждением новых подходов к обучению иностранных студентов: на смену целям формирования навыков и умений, необходимых преимущественно для учебной коммуникации, приходит задача подготовки к реальному общению с представителями других культур в бытовой и профессиональной сфере.

На русском языке иностранные студенты изучают речевой и поведенческий этикет, который необходим для успешного ведения коммуникации. На этапе предвузовской подготовки необходимо вводить «этикетные коммуникемы, поскольку они определяют самобытность языка, правила общения между носителями языка.

Становясь полноценным участником общения, иностранный студент постигает чужую и становится проводником своей национальной культуры. Интегрируясь в другую культуру посредством языка, он приобретает качественно новый тип идентичности.

Важно изучение русской идиоматики в сопоставлении с идиоматикой языков обучаемых. Знание пословиц, поговорок, фразеологизмов позволяет не только адекватно воспринимать и использовать их в коммуникации, но и постичь особенности образного представления русских о мире.

Как правило, наиболее сложным аспектом для студентов, решивших изучать русский, оказалась грамматика этого языка. Русский – язык совсем не из легких, его грамматика на самом деле очень сложная, что подтверждают студенты факультета русского языка и литературы различных университетов, и это не мешает им восхищаться русским языком. «И в экономических, и в дипломатических международных отношениях знание русского языка уже начало играть немаловажную роль. И что русский язык незаменим в таких секторах, как туризм, внешняя торговля и экономика, набирающая обороты», - говорят студенты-иностранцы.

Существует проблема воздействия интенсивности и направленности миграционных потоков на язык и культуру и в общенациональном плане, и в плане культуры подрастающего поколения. Это чрезвычайно важная проблема не только в нашей стране, но и в странах, которые испытывают на себе все последствия миграционных волн. Проблема настолько многогранна, что требует специальных исследований, государственного регулирования и международных соглашений. Традиционные методы обучения связаны с введением нетрадиционных форм занятий и коммуникативной направленностью современных образовательных технологий. Даже молчание само по себе может быть средством коммуникации, передавая информацию по эмоциональному накалу или долготе паузы. Но все же наилучшим средством коммуникации, т. е. передачи информации, является человеческая речь- исторически сложившаяся форма общения людей, и всестороннее развитие их невозможно без вербальной коммуникации. Ведь любая мысль формируясь, облекается в форму речи. И сегодня первое место среди методов обучения русскому языку как иностранному принадлежит коммуникативному методу, целью которого является развитие у учащихся умений решать коммуникативные задачи средствами иностранного языка, свободно общаться с его носителями. Коммуникация- основа жизни человека.

Образование не может быть законченным, если студент не может самостоятельно изложить полученные знания. Ведь кто ясно излагает, тот ясно мыслит. Могу смело сказать, что во многих вузах отмечается слабое владение студентами русской устной и письменной речью, хотя русский язык часто является языком получаемой ими специальности. Практика по выявлению уровня владения студентами русской устной и письменной речью свидетельствуют о том, что речь студентов бедна, невыразительна, однообразна. Студенты затрудняются в выборе лексических средств, не знают многих грамматических правил, не могут грамотно составить предложения не только в письменной, но и в устной форме.

Понятно, что не носители языка, приступая к изучению русского языка, оказываются в сложной и даже стрессовой ситуации. Полностью меняется окружение, языковая среда, необходимо принимать во внимание и психологическую, социальную, культурную адаптацию, привыкание к новым условиям жизни. Все это способствует снижению коммуникативной активности. Методика преподавания русского как иностранного, учитывая все эти факторы, с первых дней направляет обучение на развитие коммуникативной компетенции. То есть весь грамматический материал осваивается на фоне реальных речевых ситуаций, в которых он мог бы применяться.

Я бы сказала, что много ещё неисследованных методов в этом направлении. Так, например, не выявлены лексические и грамматические требования, предъявляемые к текстам, предлагаемым студентам в процессе обучения русскому языку, еще не создана система обучения профессиональной речи студентов в условиях двуязычия.

Переход к вузовскому обучению порой сложен не только для носителей языка, но и для преподавателя. Сложность состоит, во-первых, в том, что в составе одной группы могут находиться студенты различных национальностей, а значит с разной монологической речью, и здесь традиционная система обучения не может справиться с возникающими проблемами. Преподаватель вынужден как-то объяснять урок, выискивая свои собственные методы. Во-вторых, очень часто, я думаю, со мной согласятся многие, учащиеся школы приходят в вуз совершенно не подготовленными. То есть мы, педагоги, иногда вынуждены с ними повторять школьную программу. Я бы сказала, многие даже не знают буквы русского алфавита. Особенно остро стоит эта проблема для студентов из отдаленных высокогорных районов.

И вновь вся ответственность на педагога. Также очень часто наблюдается такая ситуация, когда тот или иной педагог разрабатывает какой-либо метод обучения, возможно очень даже эффективный, но руководство вуза, должна признаться, часто некомпетентное в данном вопросе, (больше занято административными проблемами) не поддерживает преподавателя, не создаёт условия для его совершенствования и дальнейшего развития.

Перечисление всех трудностей, связанных с обучением русскому языку, займёт много времени, и я хотела бы обратить внимание наших педагогов на монологическую речь, как на метод и предмет исследования на данном этапе совершенствования устной речи. К этому методу, как к самому эффективному для изучения неродного языка, я пришла из собственного опыта преподавания грузинского и русского языков в вузах.

Актуальность. Актуальность данного метода состоит в творческом использовании совершенствования монологической речи студентов именно на начальном этапе изучения языка, когда закладываются основы коммуникативных навыков, которые непременно понадобятся студентам на протяжении всего их учебного процесса. Монологической является научная, деловая, во многом публицистическая речь, обычно от первого лица, чаще не рассчитанная на ответную реакцию другого лица. Для монолога нужна специально организованная ситуация, определенная аудитория, должны быть подготовлены слушающие.

Другой вариант специальной организации монолога - письменная речь. Когда человек пишет, его никто не перебьёт, не собьёт с толку, не смутит. И потому люди, которые не решаются сообщить свою мысль адресату непосредственно, прибегают именно к жанру письменного монолога, чтобы без помех изложить свои непростые мысли, например, про любовь, разлуку или как-то другие сложные и тайные обстоятельства.

Различают два основных типа монолога. Первый, когда монологическая речь представляет собой процесс целенаправленного, сознательного обращения к слушателю и характерна, прежде всего, для устной формы книжной речи: устная научная речь (лекция или доклад), судебная речь и устная публичная речь. Наиболее полное развитие монолог получил в художественной речи. Устная монологическая речь зависит и от того, какие задачи ставит перед собой говорящий и в какой вид конкретной деятельности включена эта развернутая устная речь. Монолог должен быть закончен с помощью специальных фраз и заключе-

ния. По своей языковой и структурно-композиционной организации монологическая речь гораздо сложнее, чем другие виды речи.

Второй тип - монолог с самим собой, когда речь не направлена непосредственному слушателю и не рассчитана на ответную реакцию собеседника. (Внутренний монолог) Монолог – организованный вид речи, продукт индивидуального построения, предполагающий продолжительное высказывание одного лица, обращенное к аудитории. Процесс обучения монологическому общению должен быть направлен на поиск новых методов, стимулирующих студентов к порождению монологического высказывания. Монологическая речь – относительно развернутый вид речи, при котором сравнительно мало используется неречевая информация, получаемая из ситуации разговора.

При обучении монологу следует выделить четыре основные методические задачи, а именно:

- научить выражать законченную мысль, имеющую коммуникативную направленность;
- научить развертывать мысль, пояснять ее;
- научить рассуждать, сопоставлять, обобщать;
- научить высказываться достаточно нормативно.

Решение всех этих задач проходит в два этапа. Первый – овладение основами монологической речи и формирование. Второй – совершенствование монологических умений. Необходимо иметь в виду и учитывать то, что уже на первом этапе монологическая речь должна быть логична и завершена по смыслу. Основная функция монологического высказывания состоит в непрерывном изложении мыслей говорящим, обращенным к одному или нескольким лицам. Это могут быть монологические высказывания в виде рассказов по картине, пересказа текста в форме выражения своего мнения по поводу прочитанного, увиденного или услышанного на русском языке. Можно использовать отдельные шуточные рассказы или анекдоты. Всё это воспринимается на слух, затем пересказывается своими словами. Монологическое высказывание рассматривается как компонент процесса общения любого уровня – парного, группового, массового. Это означает, что любое монологическое высказывание монологично по своей природе, всегда кому-то адресовано, даже если этот адресат – сам говорящий, хотя его виды весьма специфичны. Понятно при этом, что материал должен содержать интересную информацию, быть построен на уже изученных речевых оборотах и не должен со-

держать сложных синтаксических и стилистических конструкции, а тем более новых слов.

Хочу отметить также, что при составлении монологической речи на основе прочитанного текста, студенты могут использовать отдельные словосочетания, а не целые предложения. То есть, в процессе обучения монологической речи, следует использовать сокращение сложных предложений до простых, составлять прямые или косвенные вопросы для пересказа текста. Самостоятельно изложить мысль может лишь монологическая речь, поскольку именно она дисциплинирует мышление, способствуя умению логически мыслить и строить своё высказывание таким образом, чтобы довести мысли до слушателя. Люди, не владеющие монологической речью, не только не умеют строить высказывания, но и не понимают написанного в форме монолога. Если же учесть, что вся научная литература написана в форме монолога, то понятно, как важно научиться пользоваться этой формой. Методика обучения монологической речи должна строиться на основе последовательного введения в учебный процесс разноструктурных типов монологов. Речевая единица любого уровня обладает присущими ей трудностями овладения: для уровня слов и словосочетаний – это морфологические трудности (хотя и разного плана), для уровня фраз – синтаксические, для уровней сверхфразового единства и текста – логико-синтаксические.

В условиях изучения русского языка как иностранного можно говорить о разных уровнях формирования монологической речи в зависимости от творчества и самостоятельности, которые проявляет студент. Монологическая речь, произвольна и самостоятельна в отличие от диалогической, где замысел может быть «навязан» партнёром. В монологе речь характеризуется своей развернуто-стью, стремлением широко охватить тематическое содержание высказывания, наличием распространенных конструкций, их грамматической оформленностью, логичностью и законченностью мыслей.

С точки зрения лингвистики монологическая речь характеризуется использованием предложений с разной структурой, многосоставных и полных с усложненным синтаксисом, с наличием слов-обращений, риторических вопросов, привлекающих внимание аудиторий, клише, слов-связок, передающих последовательность высказывания. Всякий монолог является словесным воспроизведением знаний, а всякое словесное воспроизведение знаний требует всё больше словесной импровизации. Практически все упражнения по развитию культуры речи направлены на превращение речи студентов в монологическую, логически

связную речь. Практика показывает, что в условиях обучения вне языковой среды именно этот метод является эффективным, ибо индивидуально речевой опыт формируется в результате речевой практики не механическим заучиванием самих текстов, а самостоятельным оформлением своего высказывания мыслей с помощью средств, заложенных в тексте. И этим текстам даётся особое значение, как носителям информации для монологической речи при условии несовершенного владения ею. Лингвистические особенности монологической речи: монолог-описание, монолог – повествование, монолог-рассуждение.

Монолог-описание – использование прилагательных, сложные предложения, разветвленная структура. Монолог-повествование – это повествовательные предложения, слова, отражающие категорию времени и места, согласование времен, логико-композиционная структура. Монолог-рассуждение – наличие тезисов и аргументов, репродукция – полная и частичная, трансформация которая выражается в том, что студент может заменить действующее лицо. Одним из путей формирования коммуникативных умений является обращение к текстам, представляющим информативную и коммуникативную значимость. Текст служит основой понимания изучаемых явлений языка и средством соединения теории с практикой в изучении языка и обучении речи. Именно в тексте «все средства языка становятся значимыми, обусловленными, объединенными в определенную систему». Студенты же должны уметь без предварительной подготовки передавать содержание текста, высказывая отношение к описываемым в тексте, фактам. Мы формируем умения монологической речи, то есть умение логически последовательно, связно, достаточно полно, мотивированно, правильно в языковом отношении, творчески пользоваться языковыми средствами для выражения мысли при говорении. Излишне говорить, что текстовый материал при этом должен быть интересным, увлекательным и содержательным, дающим стимул для его обсуждения и передачи. Следует также учитывать языковую сложность текста. В связи с этим, то есть с опорой на текст, этапами обучения монологической речи выделяются следующие группы. Ответы к тексту, передача основного содержания его, восстановление текста в логической последовательности, продолжение истории рассказа. Всё это позволяет развить и совершенствовать монологическую речь для усвоения языка на коммуникативном уровне. Монологическая речь – рассуждение, это устное представление, объяснение, подтверждение какой-либо мысли. Рассуждение состоит из нескольких частей: первая часть – тезис, то есть идея, которую необходимо логически доказать или опровергнуть; следующая часть –

аргументация высказанной мысли, доказательства, аргументы, подкрепляемые примерами; последняя часть представляет собой заключение, вывод. Задача педагога состоит в том, чтобы создать условия практического овладения языком для каждого студента, выбрать соответствующие методы обучения, подобрав нужные стратегии к обучению монологической речи, позволяющие студенту проявить активность, высказать точку зрения, и, аргументируя, донести ее до слушателей.

Различают следующие типы монологических высказываний: монолог-сообщение; монолог-описание; монолог-рассуждение; монолог-повествование; монолог-убеждение. Все эти типы высказываний предполагают предварительное владение сложным монологическим умением связного изложения мыслей с помощью связующих элементов предложений – наречиями времени, причинно-следственными, наречиями, выражающими последовательность, а также комбинированием известных речевых образцов в соответствии с целями и условиями общения, в частности, выбором соответствующего порядка слов в предложениях, союзов и союзных слов.

Особенно актуален курс обучения русской монологической речи в группах, где студентов отличает целый ряд специфических характеристик. Формы и методы обучения во многом зависят от особенностей обучаемого контингента. В связи с этим предлагаю создать модель обучения и усовершенствования устной речи. Для чего необходимо:

1. Определить исходный уровень речи студента.
2. разработать систему упражнений, развивающих монологическую речь, в том числе интонационные упражнения.
3. Поэтапно формировать у студента умение видеть тему произведения, давать характеристику, уметь пересказать текст.
4. Разработать речевые игры, организовать диспуты, соревнования.
5. Подобрать трансформационные упражнения на преобразования языкового материала, вследствие чего активизируется речевой механизм памяти студентов.

Особое значение имеет применение игровых технологий при обучении русскому как иностранному. Игровые задания помогают создать на занятиях особую атмосферу, способствующую творческому развитию студента, снять языковой и психологический барьер, создают реальную речевую ситуацию для развития коммуникативных навыков. Игры на элементарном уровне относятся к разряду коммуникативно-грамматических. Они направлены на отработку элементарного грам-

матического материала на языковом уровне с применением простейших речевых конструкций. Коммуникативно-грамматические игры имеют следующие разновидности: заполнение пропусков в предложении, убрать лишнее, догадка, поиск, подбор пары, обмен, карточные и ролевые игры, загадки, лото. Мы, преподаватели, знаем, что текст – структура из отдельных предложений, связанных различными типами связей, которые соединяют между собой не только предложения, но и любые крупные единицы. Высказывание происходит с помощью союзов, местоимений, повторения слов, частиц и т.п.

Апробацию следует проводить в процессе эксперимента. Изучив специфику стиля научных текстов, можно сделать вывод, что для эффективного освоения профессиональной русской речи студентами в вузах, необходимо учитывать лексические, морфологические, синтаксические особенности стиля научных трудов. Для этого отбирать типичные тексты упражнений. Всё это помогает студентам преодолеть языковой барьер, повышая мотивацию к изучению языка.

Выводы. В этой статье мне хотелось осветить тему обучения монологической речи на начальном этапе изучения русского языка как иностранного, ибо изучение русского языка не всегда продвигается так, как мы этого хотим. Язык усваивается во время естественного общения, организатором и участником которого является преподаватель. Свобода общественной жизни требует от каждого члена общества активных речевых действий и умения говорить убедительно. Ведь речь – это основной инструмент деятельности не только преподавателя, политика, юриста, но и любого другого работника гуманитарной сферы, каждого активного гражданина страны. Культура речи – это та точка, где встречаются наука и жизнь: наука о языке встречается с повседневным языковым существованием человека. Я за то, чтобы эта встреча под знаком языковой методики была дружелюбной и плодотворной. Не сомневаюсь, что следует отдавать дань уважения достоинству каждого народа, на протяжении веков обеспечивавших связь поколений, преемственность и взаимообогащение этнических культур и гражданского самосознания.

Список литературы

1. И.Л Фомина. Методы и формы монологической речи. 2013. Стр. 22
2. В.Н.Владимирова. Обучение речи на основе текст. 2000, стр. 92-95
3. Дмитриева Д.Д. Моделирование процесса обучения русскому языку, как иностранному. Стр. 32

4. Добронеекая И.А. Формирование навыков русской монологической речи учащихся начальных классов азербайджанской школы. 1983 г. стр. 33-34
5. Т.А.Ладыженский методика развития речи на уроках русского языка. Москва, статья 2 стр.
6. Шкаников А.С. Учебно-речевые игры на уроках русского языка, как средство активизации речи на начальном этапе обучения русскому языку. Москва, 2011. стр. 92-93

РЕЗЮМЕ

Актуальность статьи обусловлена возросшим интересом к изучению русского языка, как международного. В статье раскрыты особенности развития навыков монологической речи посредством выявления текстообразующих возможностей лексических и грамматических категорий. Цель состоит в том, чтобы при помощи упражнений, ролевых игры и т.д. вовлечь студентов в мероприятия, соответствующие их интересам и языковому уровню, обеспечив при этом связь предлагаемых заданий с их будущей профессиональной деятельностью.

Ключевые слова: монолог, текст, речевые игры, анализ, Эссе

SAMMARY

The relevance of the article is due to the growing interest in studying Russian as an international language. The article reveals the features of developing the skills of monologue speech by identifying the text-forming capabilities of lexical and grammatical categories. The goal is to engage students in activities appropriate to their interests and language level through exercises, role-playing games, etc., while ensuring that the proposed tasks are related to their future professional activities.

Key words: monologue, text, speech games, analysis, essays

Rəyçi: Dosent Tahir Cəfərov.

TRANSFORMATIONS IN THE PROCESS OF TRANSLATION

Abstract. In the process of translation a SLT as a whole or its segments may undergo varied modifications that are known in the theory and practice of translation as translation transformations. The term 'transformation' is polysemantic and there are at least 6 meanings that are associated with this word in translation studies including intralinguistic translation [1,p.94]. The discussion of translation transformations below includes the following: definition, causes, levels and techniques of translation.

Translation transformations are defined by L.S. Barkhudarov as numerous and varied in their quality inter-lingual changes which are made to achieve adequacy in translation in spite of discrepancies in the formal and semantic systems of a SL and a TL [2,p.50].

A.D. Shveitser stresses that the term 'transformation' is used in translation theory metaphorically as in fact we mean special inter-lingual operations of transpresentation of SL sense by means of TL. In keeping with this understanding he connects the character of transformations with his model of the levels of equivalence which is based on three aspects of a linguistic sign: syntactic, semantic and pragmatic [3,p.45].

Introduction. The **syntactic** level favors substitutions which retain the syntactic invariant despite various other replacements, e.g. *The sun disappeared behind a cloud.* – *Солнце скрылось за тучей.* The students might remember that syntactic equivalence meant the structural similarity of the source and target texts. If the syntactic similarity is missing we observe a transformation. Transformation is any change of the source text at the syntactic level during translation [4,p.476].

The **semantic** level admits of a variety of transformations including passivization, nominalization, replacement of a word by a word group, etc. E.g. *Ваша жена прекрасно готовит* – *Your wife is a superb cook.* In such cases the invariant is retained on two sublevels: (a) componential – retains the componential structure of an utterance (as in the example above) and (b) referential – retains the invariant of the

---

* BDU-nun filologiya fakültəsi, İngilis dili (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimi

referential sense of a SL utterance and a TL utterance (*У меня стоят часы – My watch has stopped*).

The **pragmatic** level regarded as a top level in the hierarchy of levels exists irrespective of the other two levels and allows a wide range of transformations which cannot be described in terms of a single type (e.g. *Many happy returns of the day – С днём рождения*)[5,p.134].

Learning languages is the process which involves not only linguistic peculiarities and features, but comparativeness and divisions among language families. We should like to mention that we can put the line “translation” into the consideration as to let some points in both languages be transferred.

Translating is what we are in the process of transposing words with varieties of one language into another one. It is never a mere transference of finding like or identical, similar or the same approximate correspondence in the target language and vice versa. That’s why translation is here tied to transformations.

Despite the differences in the formal and semantic system of the two languages, equivalency in translation requires a number of interlinguistic transformations – the so-called translation transformations, in order to convey the information contained in the source text to the target text as completely as possible by observing the norms of the TL. The following types of transformation are frequent in the process of translation.

- e) transposition
- f) replacement
- g) addition
- h) omission

Such classification of the types of transformation is conditional and approximate, because we may encounter lots of cases where one and the same transformation is explained differently. For example, a typical case is the replacement of combining of sentences with conjunctions by the omission of conjunctions in translation from English into Russian which on the same grounds may be defined as replacement and as omission. Secondly, the four types of transformation are seldom encountered in practice in a pure form, as a rule, the often function together assuming the forms of complicated and complex transformations [6,p.76].

Transposition as a type of transformation is the extensional replacement of the elements of the SL in the text of the TL. The elements, which are usually transposed in translation, are words, word combinations, clauses and independent sentences. The most ordinary case of transposition is the inversion of the order of words combinations

in the sentence. We know that the word order in English and Russian are not alike which, naturally, influences the process of translation. The order of words of these two sentences is quite opposite. The common case in translation is explained by the fact the English word order is determined by the rules of syntax – that is, the subject is followed by the predicate which is also followed by the object, then adverbial modifier and so on. But in the Russian language the word order is determined not by the syntactical function of the word, but by the actual or communicative segmentation of the sentence. According to the theory of communicative segmentation of the sentence the words which are the carriers of the new information, are placed at the end of the sentence, but the secondary parts at the beginning with an exception when they turn to be carriers of the new information.

Communicative segmentation of the sentence is not the only reason, which determines the choice in word order. For example: the places of subordinate clauses in the sentences of English and Russian are a good example to it.

Replacement is a widely spread type of transformation. Any language unit may be replaced by other in the process of translation. We may speak of grammatical and lexical replacements. Grammatical forms, for example: number of nouns, tenses of verbs may be replaced by others: 1) *oats* – *овец*; *potatoes* – *картофель*; *onions*- *лук*; 2) *Every saturday he went to the cinema* – *Каждую субботу он идет в кино пошел is wrong потому что совершенности вида* [7,р.54].

Parts of speech may be replaced by each other. The simple type of it is the replacement of noun by pronouns:

Сначала он висел в комнате деда, но скоро дед изгнал его к нам в чердак, потому что скворец научился, дразнит дедушки.

At first the bird hung in my grandfathers' room, but soon he outlawed it to the attic, because it began to imitate him [8,р.240].

We may observe the reverse:

"I took possession of his effects after his death", - I explained. "They were done up in a parcel and I was directed to give them to you." Все что осталось от него после смерти, отдали мне, - объяснил я. Письма, и портсигар были связаны в пакет. На нем было написано передать леди Кастеллан, личном [9,р.234].

A typical transformation is the replacement of a verbal noun by a verb: He had one of the very piercing whistles that were practically never in tune. Свистел он ужасно пронзительно и всегда фальшиво.

Parts of the sentence may be replaced:

His sister met him. Его встретила сестра.

He was given money. Ему дали денег.

Replacement of simple sentence by a complex one:

I like watching her dance. Я люблю смотреть, как она танцует.

Replacement of a complex sentence by a simple one:

I figured I probably wouldn't see him again till Christmas vacation started. Я сообразил, что до начала рождественских каникул я его не увижу.

Replacement of subordination by coordination:

He had A new father, whose picture was enclosed. У него новый папа – это он сияет на карточке.

Replacement of polysyndetic relations with asyndetic relations:

So I opened my suitcase and took out a clean shirt, and then I went into the bathroom and washed and changed my shirt. Я открыл чемодан. Вынул чистую рубашку, пошел в ванную, вымылся и переоделся. (Salinger)

In lexical replacement separate lexical units of the SL are substituted by the lexical units of the TL which are not their dictionary equivalent, i.e. if taken in isolation they have quite different referential meanings. There are generally three types of lexical replacements – concretization, generalization and replacement of cause by effect and vice-versa.

Conclusion. Concretization of the SL with a broad referential meaning by a word or word combination in the TL with more narrow meaning. We may have language concretization and contextual concretization. In language concretization the replacement of a word with broad meaning by a word with less broader meaning is conditioned by differences in the structure of languages – either by the absence of an identical unit in the TL with the same broad meaning, or by the difference in their stylistic values, or by the requirements of the grammatical structure. For example: the English word *thing* is defined by the Oxford dictionary as an entity of any kind, which is or may be in any way an object of perception, knowledge, or thought is translated into Russian by concretization as *вещу, предмет, дело, факт. случай, обстоятельство, произведение, существо и др.*

Generalization is the reverse of concretization, opposite to it. It is the replacement of the unit of the SL with narrow meaning by a unit of the TL with broad meaning. For example: *Then the girl gets killed, because she is always speeding. А потом девушка гибнет, потому что она вечно нарушает правила.*

Replacement of cause by effect and vice versa. In the process of translation there are lots of cases of lexical replacement based on the effect and cause relations between the notions. Words and word combinations of the SL may be replaced by words and word-combinations of the TL in translation which logically express the cause of the action. For example: *I don't blame them. Я их понимаю.*

References

1. Гальперин И.Р. Перевод и стилистика\\Теория и методика учебного перевода, М., 1950, 304 с.
2. Лотман Н.М. Лекции по структурной поэтики.-<http://www.philol.msu.ru/~discours/images/stories/speckurs/lotman-lections.pdf>
3. Щвейцер А.Д. Современная социолингвистика: Теория, проблемы, методы. М., 1976, 175 с. 1940, 138 стр.
4. David Crystal. 2003. A dictionary of linguistics and cornball. Phonetics lack well Publishing. 2003, 503 p.
5. Ghelly Chernov. 1987. Theory and practice of simultaneous interpreting: Moscow. 1987, 267 p.
6. Juger G. Translation und Translations linguistic. - Halle (Saale), 1975.
7. Neubert A. Text and Translation. - Leipzig, 1985.
8. Richard Oltic. Preface to Critical Reading. N.-Y., 1915, 350 p.
9. Riffater M. Criteria for Style Analysis, London, 1971, 364 p.

Мехдиева Мехрибан

Трансформации в переводе

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются основные виды трансформации. В нашем глобализованном мире выбор и правильная трансформация является одним из основных профессиональных навыков переводчика. Успешный перевод в основном состоит из успешных преобразований. Достижение эквивалентности в переводе связано с возможностью правильно идентифицировать трансляционную проблему и произвести подходящее трансляционное преобразование для любой данной ситуации. К основным задачам, используемым для достижения этой цели в текущей работе, относятся следующие: выявление трансляционных преобразований в тексте; определить причины использования преобразований; для анализа грамматических преобразований.

Ключевые слова: преобразования, многозначные, семантические, синтаксические, лингвистические

Mehdiyeva Mehriban

Tərcümə prosesində transformasiya

XÜLASƏ

Məqalədə əsas transformasiya (çevrilmə) növləri araşdırılır. Qloballaşan dünyamızda düzgün transformasiyanı (çevrilməni) və tərcüməçini seçmək əsas peşəkarlıq və bacarıq tələb edir. Uğurlu tərcümə əsasən uğurlu transformasiyadan (çevrilmədən) ibarətdir. Tərcümədə ekvivalentliyə nail olmaq üçün tərcüməni düzgün müəyyənləşdirmək və uyğun transformasiya (çevrilmə) etmək lazımdır. Bu məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan əsas vəzifələrə aşağıdakılar daxildir: mətndə tərcümə çevrilmələrinin yeni transformasiyanın müəyyənləşdirilməsi; çevrilmələrin istifadəsinin səbəblərini müəyyənləşdirmək; qrammatik dəyişiklikləri təhlil etmək.

Açar sözlər: çevrilmələr, polisemantik, semantik, sintaktik, linqvistik

Rəyçi - prof. Abbasov Abbas Qurban oğlu

**FİLOLOJİ TƏDQİQLƏR:
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİL
MƏSƏLƏLƏRİ**

Beynəlxalq elmi-nəzəri toplu

Mətbəənin direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Sahib Ədilov

Çapa imzalanmışdır: 23.11.2023
Format: 60 x 84, 1/16; şərti çap vərəqi: 8,75;
tiraj: 300 nüsxə
“Füyuzat” nəşriyyatının mətbəəsində
çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850-98-69